

TRABZON BÖLGESİ KIRSAL CAMİLERİ: YER-YAPI İLİŞKİSİ ÜZERİNE MORFOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME (1)

Emriye KAZAZ*, Ömer İskender TULUK**

Alındı: 07.01.2021; **Son Metin:** 26.10.2021

Anahtar Sözcükler: Doğu Karadeniz; Trabzon; vadiler; kırsal camiler.

1. Bu çalışma, Emriye Kazaz tarafından Prof. Dr. Ömer İskender Tuluk danışmanlığında hazırlanan "Trabzon Kırsal Cami Mimarisi" başlıklı doktora tezi (Kazaz, 2016) temel alınarak hazırlanmıştır.

GİRİŞ: BAĞLAM, KAPSAM VE KABULLER

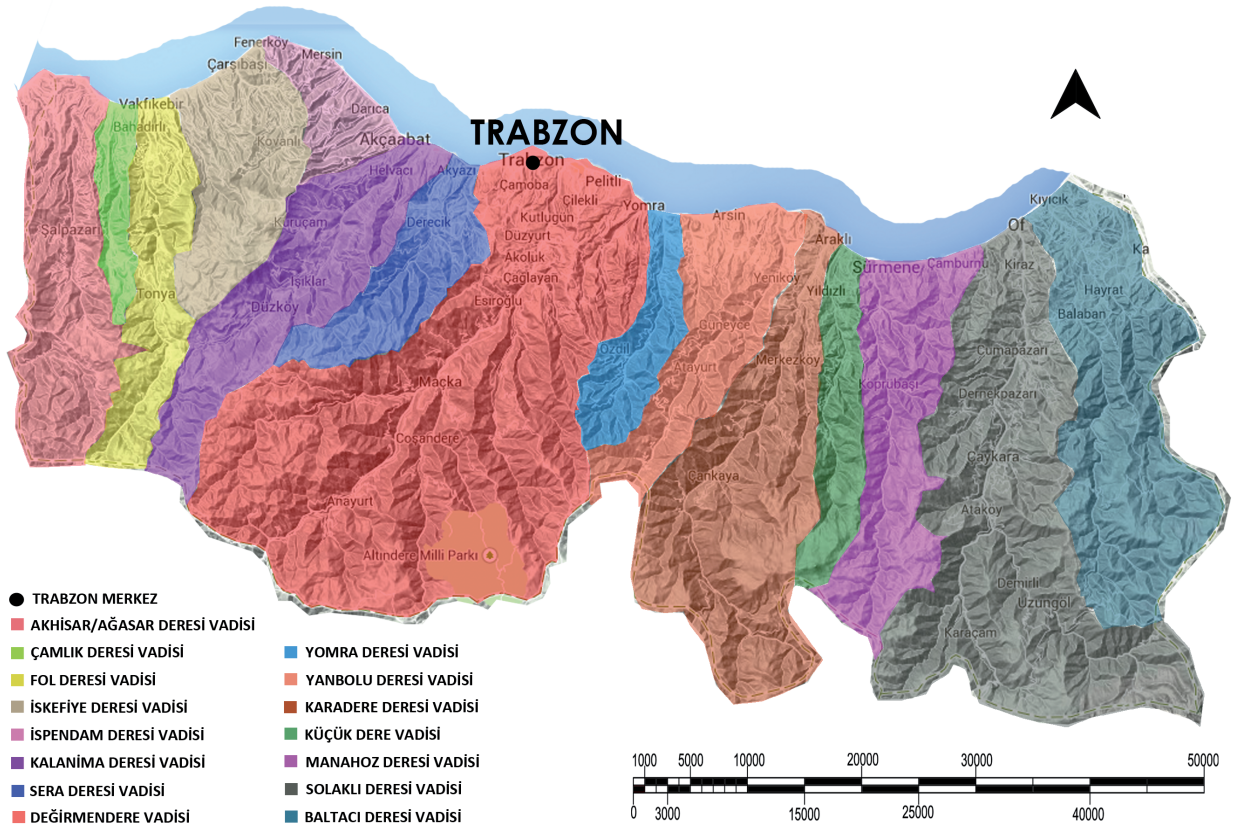
Doğu Karadeniz bölgesi, Anadolu coğrafyasında kendi şahsına münhasır topoğrafyası ve coğrafik yapısı nedeniyle diğer bölgelerden önemli farklılıklar gösterir. Kıyıya paralel uzanan sıradağlar ile kıyı arasında denize dik akan derelerin oluşturduğu derin vadiler, bölgenin yerleşim tarihi boyunca vadi halkları için sosyal yaşamın geçtiği havzalar olmuştur. Vadiler dizisinin sağlamış olduğu bu güvenli, korunaklı ve izole olmuş yerleşim alanları, farklı etnik ve dini kökenli toplulukların bölgeyi tercihlerinde başrol oynarken mimari karakterin şekillenmesinde de başat rolü üstlenmiştir. Trabzon şehrinin hemen yanı başındaki Değirmendere Vadisi içine yayılan pek çok kilise yanında, Ortodoks Hıristiyanlar için önemli merkezlerden sayılan Meryemana (Sümela), Vazelon ve Kuştu Manastırları'nın söz konusu vadi ve kollarının derinliklerindeki varlıkları da bu bağlamda anlamlıdır.

Birinden ötekine geçmenin çoğu durumda pek de kolay olmadığı bu vadilerde yapı eylemi, çoğu durumda vadi boyunca, nadir ve özel durumlarda ise komşu vadiler arasında hareket hâlinde olan yerel ustalarca gerçekleştirilmiştir (Sümerkan, 1991). Bu durumun, eğer söz konusu vadinin dış dünyayla ilişkisi kopuk ya da zayıfsa kendi içine dönük bir yapı eyleminin varlığı anlamına geldiği açıktır. Sümerkan (1990), Doğu Karadeniz bölgesinde doğu-batı eksenini boyunca her 10-15 kilometrede bir konut mimarisinde değişiklikler gözlendiğini ve bunun sebeplerinin bölgenin sosyal, kültürel ve etnik yapısındaki değişimlerde aranması gerektiğinin altını çizmiştir.

Kırsal cami mimarisi bağlamında yüzeysel bir gözlemlerle dahi Trabzon'un batı il sınırını oluşturan Ağasar Deresi Vadisi ile doğu il sınırındaki Baltacı Deresi Vadisi arasında derinlemesine bir ayrışma fark edilebilir. Ayrıca komşu vadiler arasında benzer tipolojilerin gelişmiş olması da bu yargıyı güçlü bir şekilde doğrular niteliktedir (Tuluk ve Kazaz, 2015). Öte yandan vadilerin geç dönem sakinleri Osmanlı Müslüman yerleşimciler için,

* Department of Architecture, Faculty of Architecture and Design, Atatürk University, Erzurum, TURKEY.

** Department of Architecture, Faculty of Architecture, Karadeniz Technical University, Trabzon, TURKEY.

Resim 1. Trabzon bölgesinde vadilerin dağılımı

özellikle cami/mescitlerin varlığında, dağılımında, mekânsal ve yapısal özelliklerinde, yaşam alanlarını dış dünyaya bağlayan vadi içindeki kervan yollarının, geçitlerin ve bölge için karakteristik pazar yerlerinin önemli çekim noktaları olduğu da düşünülmelidir. Çoğu tarihsel perspektifte, bölgenin sosyal ve kültürel yapısına ilişkin yapılmış pek çok modern araştırma yanında kırsal konut mimarisine yönelik çalışmalar da bu durumu açıkça ortaya koymuştur (2).

Bu bağlamda çalışmanın en temel hedefinin Trabzon bölgesinde 14 vadiye yayılmış, çoğu geç Osmanlı Dönemi'ne tarihlendirilebilecek kırsal camilerin morfolojilerini yer-yapı ilişkisi bağlamında ortaya koymak olduğu söylenebilir. Bir başka deyişle, vadi sınırlarıyla paralellik gösteren bugünkü idari taksimata göre Trabzon ilinin en batısındaki Ağasar Deresi Vadisi ile en doğusundaki Baltacı Deresi Vadisi arasında, vadi içlerine dağılmış kırsal camilerin mimari karakterleri arasındaki benzeşim ve ayrışmaları ortaya koyarken, bu olası değişimi, birer bariyer görevi gören vadiler bağlamında okumak, çalışmanın asıl amacını oluşturmaktadır (Resim 1).

Araştırmanın kronolojik bir alt sınırından bahsetmek anlamlı değildir. Ancak bölge kırsal camileri üzerine oluşan literatür dikkate alındığında, bugün özgün işlevini sürdüren en erken tarihli cami/mescitlerin 18. yüzyıla dek uzandığı söylenebilir. En geç yapılar için kronolojik sınır ise kırsal cami geleneğini malzeme ve teknik olarak sürdürdüğü düşünülen, yerel usta hareketliliğiyle üretilmiş camilerdir (3). Bir başka deyişle araştırmanın kronolojik aralığının 18. yüzyıl ile 1970'li yıllar arası olduğu söylenebilir.

2. Buna ilişkin birkaç önemli çalışma için bkz. Meeker, 2005; Bilgin, 2006; Umur, 1949; Emecen, 2010; Emecen, 2006; Sümerkan, 1990.

3. Buna ilişkin bir değerlendirme için bkz. Kocabaş, 2019.

olarak tanımlanabilir. Bu sıradağlar, bölgeyi keskin bir hatla Anadolu'nun iç kesimlerinden ayırır. Yerleşim havzalarına ev sahipliği yapan, kaynağını bu dağlardan alarak denize ulaşan derelerin oluşturduğu derin vadiler, denize dik uzanıp kıyıyla buluştuğu noktalarda deniz seviyesine inen tepelerle birbirlerinden ayrılır. İki komşu vadi arasındaki ulaşım, iç kesimlerde neredeyse imkânsızdır. Bir vadiden diğerine geçiş çoğu zaman kıyıya inip diğer vadi ağzından güneye doğru ilerlemekle mümkündür (Bryer, 1986). Bu içe dönük yapı yanında Doğu Karadeniz sıradağlarının güneyi ile kıyı kesimini birbirine bağlayan geçitler, vadi boylarınca uzanan yazlık ve kışlık kervan yolları ve bunlarla ilişkili kadim pazar yerleri de vadilerin yerleşim karakterini belirleyen en önemli unsurlar olmuştur. Özellikle vadi ve kollarının güneye bağlantısını kuran Zigana, Meryemana ve Gümüşki doğal geçitleri nedeniyle Değirmendere Vadisi, Trabzon ve Doğu Karadeniz bölgesinin giriş kapısı olarak anılmış, içerisindeki bu geçitler sayesinde tarihi İpekyolu ve kervan yollarının Trabzon limanına ulaşımına imkân sağlamıştır (Tuluk ve Kazaz, 2015).

11. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun büyük bir kısmının hızla Müslümanlaşmasına, 13. yüzyıldan itibaren ise Osmanlıların Anadolu'da hızlı biçimde yayılmasına karşın, Doğu Karadeniz bölgesi, 15. yüzyıl ortalarına kadar Pontus Rum Devleti'nin himayesinde, ağırlıklı olarak Ortodoks Hristiyan halkları barındırmıştır. Meeker, Anadolu'nun Müslümanlaşmasına karşın Doğu Karadeniz bölgesinin uzun bir süre bu durumdan etkilenmemesinin sebeplerini daha çok coğrafik yapıya bağlamaktadır. Düz Anadolu steplerinin tersine kıyı bölgesinin savunmaya uygun yapısı, izole olmuş yüksek dağ vadilerinin mükemmel bir sığınak oluşturması ve yükseklerdeki sık ormanlık yapı bu dağlardan içeri göçebe kabilelerin geniş kitleler halinde ani ve hızlı bir biçimde sızmalarına engel olmuştur (Meeker, 1971). Bu durumun bölgenin fethi ardından da sürdüğü anlaşılmaktadır. Trabzon yöresinin 1461 yılında fethedilmiş olmasına karşın bölgede Müslüman nüfus oluşumunun yüzyıllara yayılmış olması bu durumun göstergelerinden biridir. Vadi içlerine yayılan -en azından bugüne ulaşmış- kırsal camilerin 18. yüzyıldan geriye gitmemesi de bunun bir başka kanıtıdır (4).

Bu yüzyıldan sonra Osmanlı devlet yapısındaki aksamalar ve merkezi otoritenin zayıflaması yerel güçlerin iktisadi, siyasi ve idari bakımdan güçlenip ayrı bir sosyal tabaka oluşturmasına ve bölgedeki vadilerde âyanlık sisteminin etkili olmasına neden olmuştur. Adeta derebeyi haline gelen âyanlar tarım, ordu ve yönetim üzerinde etkili olmuşlardır (Karabulut, 2015). Bu yüzyıldan sonra ayrı birimler olarak idare edilen vadilerde kurulan çarşı-pazar yerleri, ticari kaynak potansiyelleri nedeniyle derebeylerin iktidar mücadelesi verdikleri sahalar olmuştur. Zamanla eklenen camilerle birlikte etkili bir toplanma ve sosyalleşme mekânı haline alan çarşı-pazar yerleri, ağaların iktidar alanlarındaki temsiliyetlerinin güçlü mekânsal parçaları durumuna gelmiştir (Emecen, 2020).

19. yüzyılda vadi ağzlarında pazar kurmaya elverişli bu yerlerde düzeni sağlamak, pazardan vergileri toplayan ağanın görevidir. Pazar kurulan yerleri kontrol altında tutmak, o pazarın etrafında yer alan köyleri ve köylüleri de kontrol etmek anlamına gelmektedir (Bilgin, 2013). Ağaların sahip olduğu bu yetki ve güçler, özellikle iki vadi sistemi olarak idare edilen Solaklı ve Baltacı Deresi Vadileri'nde büyük rekabet ve iktidar mücadelelerinin yaşanmasına neden olmuştur.

Öte yandan kıyı ile ilişkisi olmayan vadi içlerinde ise, belli noktalarda, özellikle ağa konaklarının bulunduğu bölgeler idari merkezleri temsil

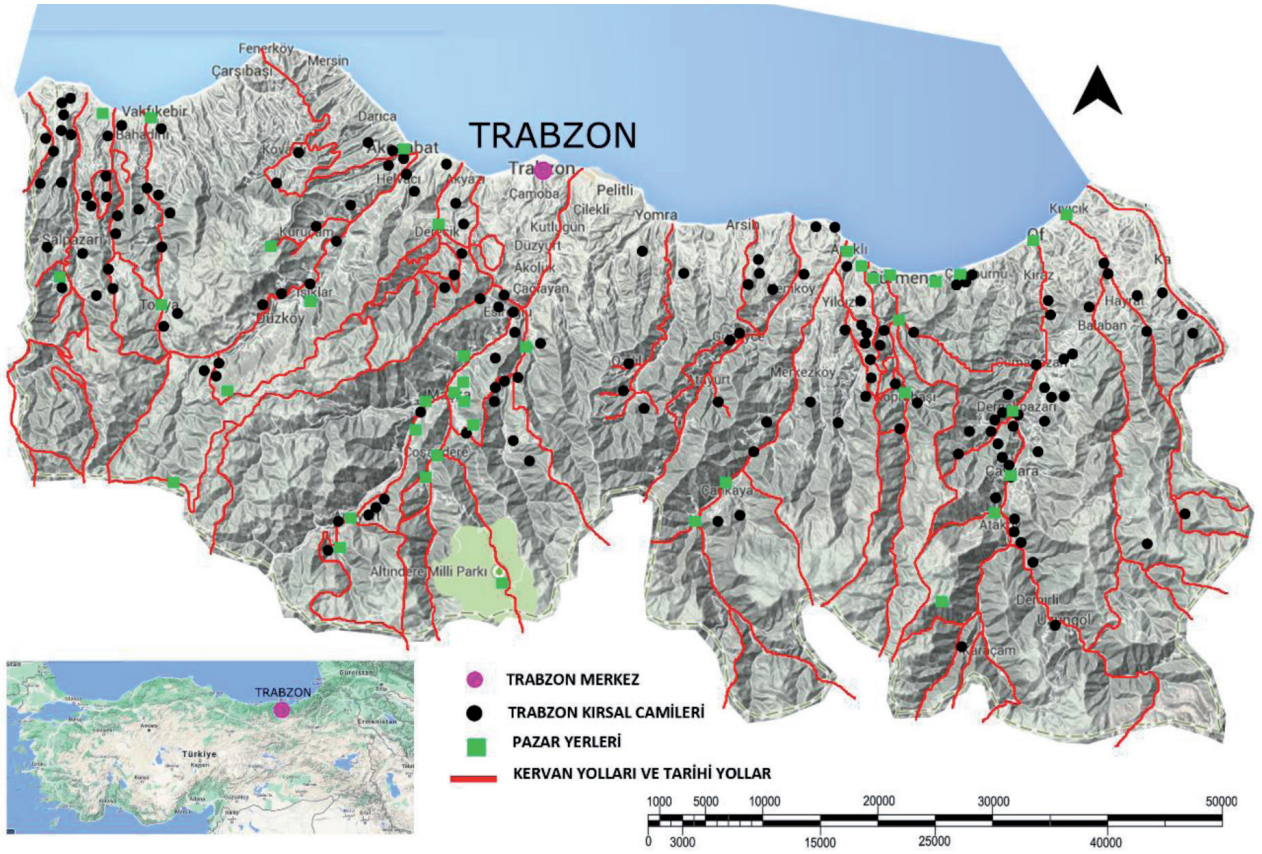
etmekte ve genellikle çarşı-pazarın kurulduğu bu alanlar kıyı örneğinde olduğu gibi bir cami ile taçlandırılmaktadır. Yazlık ve kışlık kervan yolları üzerinde yer alan, yolcuların ve kervanların durak yerleri ve yol güzergâhlarıyla ilişkili bu merkezlerde de, vadi köylerinden günübürlük gelen halk çarşı-pazar yerinde ürünlerini satıp, elde ettikleri gelire de yakın çevredeki dükkânlardan ihtiyaçlarını karşılayarak köylerine dönmektedir. (Durmuş, 2010). Özgüner (1970), bu durumun 1970'li yıllara kadar sürdüğünün tespitini yapmıştır.

Libadomos, Aya Kiraki, Zanha (Çeşmeler), Meryemana Manastırı, İlaksa (Mataracı), Kapuköy (Kapıköy), Meksila (Çatak), Yer Köprü, Atlı Kilise, Naldöken, Kospidiyos Manastırı (Temelli), Ayana Manastırı (Aya Yane) ve İstama (Başar) Değirmendere Vadisi içerisinde bulunan günübürlük pazar yerleridir (Durmuş, 2010). Bunlar arasında Mataracı ve Kapıköy yazlık ve kışlık rotaların birleştiği noktada yer alırken; Çatak, Çeşmeler, Başar ve Yer Köprü ise kışlık kervan yolu üzerinde bulunmaktadır. Meryemana Manastırı, Atlı Kilise, Naldöken, Ayana Manastırı ve Kospidiyos Manastırı ise yazlık kervan yolları üzerinde yer alması ile dikkati çeker. Bir bölümünün sadece mevki ismiyle bugüne ulaşabildiği, pazar yerleri ve yol güzergâhları ile ilişkili Atlı Kilise Hanı, Kınalı Köprü Hanı, Hoca Mezarı Hanları, Acısu Hanları ve Olasa Hanları'nın da bu güzergâhta seyahat eden yolcular için konaklama yerleri olduğu açıktır. Meksila (Çatak) ve İstama'daki (Başar) kırsal camilerin kışlık yol güzergâhı üzerinde çarşı-pazar kurulan ve aynı zamanda durak noktası niteliği kazanmış bir konumda inşa edilmeleri de bu bağlamda anlamlıdır (Tuluk ve Kazaz, 2015).

Galyan Deresi Vadisi'nde, Atasu Barajı'nın sebep olduğu kayıpları araştıran bir çalışmada Oğulağaç Köyü civarında sular altında kalan Libadomo isimli bir caminin var olduğu belirtilmiştir (Baki vd., 2016). Bu cami her ne kadar çağdaş malzeme ve teknikle inşa edilmiş olsa da bölgenin tarihi bir pazar yeri olduğu dikkate alındığında, pek çok yerde olduğu gibi bu caminin de daha eski bir başkasının yerine inşa edilmiş olduğundan bahsetmek mümkündür.

Manahos, Küçükdere, Karadere ve Yanbolu Deresi Vadileri'nin güneyinde Madur, Polut ve Ziyaret Dağları ve bu dağ silsilesi içinde yer alan Kitova-Haciveli Geçidi kervan yolları için en uygun güzergâhtır ve çevresinde de birçok han yapısı mevcuttur (Durmuş vd., 1996). Manahos ve Küçükdere Vadisi sırtlarından devam eden kervan yolu üzerinde de Bandige Hanları, Limonsuyu Hanları, Karagüllüoğlu Hanları, Sulakhani, Seslikaya Hanları, Kirazlık Hanları (Bilgin, 1990) gerek vadi içindeki yerleşimcilerin, gerekse transit yolcuların vadideki hareket güzergâhlarını gösteren en önemli mekânsal kanıtlardır (**Resim 3**).

Alanın batısındaki Fol Deresi Vadisi'nin yukarı kesiminde bulunan ve eski bir madencilik yerleşimi olarak bilinen Kalınçam (Fol) Köyü'nde 14-15. yüzyıllara tarihlendirilen bir şapel ile 16-17. yüzyıllara tarihlendirilen bir han kalıntısı mevcuttur. Ayrıca Fol madenleri civarında bir kilise, hamam ve tarihi İpekyolu'nun bir kolunun kalıntılarından da bahsedilmektedir (Atmaca, 2005). Fol Deresi Vadisi ile güneydeki iç bölgeler arasında geçişi sağlayan Erikbeli geçidine yakın konumdaki bu yerleşkenin kervanların geçiş güzergâhı ve durak noktalarından biri olduğu açıktır. 1947 yılında inşa edilen ve yakın bir tarihte yıkılarak yerine yenisi inşa edilen eski Kalınçam Köyü Camisi'nin yerinde de daha eski bir ibadet yapısının olması muhtemeldir.

Resim 3. Trabzon bölgesi kırsal camilerinin pazar yerleri ve kervan yollarıyla ilişkisi

Küçükdere Vadisi'nin doğu yamacında, kıyıya yakın bölgede yer alan Aşağı Çavuşlu Köyü'nün eski ve büyük bir yerleşim yeri olduğu kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkan büyük çaplı toprak künklerin varlığından da açıkça anlaşılmıştır. Ayrıca Aşağı Çavuşlu İlkokulu'nun güney doğusunda bulunan düzlük alanların "Çarşıbaşı" olarak isimlendirilmesinin, burada eskiden birkaç dükkân ve bir fırından oluşan çarşı-pazar yerinin varlığından kaynaklandığı da belirtilmiştir. Burada Aşağı Çavuşlu Sahil Camisi isminde bir ibadet yapısının olması da şaşırtıcı değildir (Bilgin, 1990).

Solaklı Deresi Vadisi'nin yukarı kesiminde, ne zaman kurulduğu bilinmese de 1902-03 tarihli salnamede varlığı belirtilen ve sahil ile iç kesimi birbirine bağlayan bağlantı yollarını kullanan yolcular için oldukça önemli olan Hadialtı Pazarı'nın sel senesine kadar (1929) Solaklı Deresi Vadisi'nin en büyük pazarı olduğu bilinmektedir. Kalabalık bir esnaf ve sanatkâr grubunun bulunduğu merkezi bir pazar yeri olan (Bostan, 2005) Hadialtı Pazarı'nda, dükkânların yanı sıra bir cami ve yakınlarında bir mescidin varlığından da söz edilmektedir (Çaykara ve Dernekpazarı Kültür ve Yardımlaşma Derneği, 2015).

YAPI: KIRSAL CAMİ GELENEĞİ ÜZERİNE

Envanter

Bugünkü idari taksimata göre Trabzon il sınırında kalan 14 vadi içerisine dağılmış, geleneksel yapım tekniği ve yerel usta hareketliliğiyle üretilmiş 155 kırsal nitelikli cami tespit edilmiştir. Camilerin vadi içi dağılımlarında vadi derinliğinin etkili olduğu peşinen söylenebilir. Buna göre batıdan

	AKHİSAR / AĞASAR DERESİ VADİSİ	ÇAMLIK DERESİ VADİSİ	FOL DERESİ VADİSİ	İSPENDAM / ÇATALZEYİN DERESİ VADİSİ	KALANİMA DERESİ VADİSİ	SERA DERESİ VADİSİ	DEĞİRMENDERE VADİSİ
1	Dolanlı Köyü Camisi; H-1285/M-1868	Hünerli Köyü Merkez Camisi; 1279 (M. 1862-63), 1823	Yıldız Köyü Camisi; 1930	Çilekli Köyü Camisi; 1955	Kavaklı Sahil Camisi; 1922	Demirtaş Köyü Camisi; 1948	Esiroğlu Merkez Camisi; 1960
2	Türkelli Köyü Merkez Camisi; 1912	Vardallı Köyü Camisi; 1957-1958	Fevziye Köyü Yukarı Mah. Camisi; 1928, H. 1289 (1872-73), H-1291 / M-1874-75	Aydın Mah. Camisi; 1952	Dürbinar Mahallesi Camisi, H-1187 / M-1774-75, H-1182 /1769-70	Karaman, Derecik ve Demirtaş Köyleri Merkez Camisi; 1973 (onarım)	Karşıyaka (Zalha) Camisi; 1880
3	Resüllü Köyü Aşağı Mahalle Camisi; 1928	Çamlık Köyü Yukarı Mahalle Camisi; 1860, 1926, 2003 (onarım)	Ortaköy Camisi; H. 1293 (1874-75), H. 1294 (1875-76), H. 1296 (1878-79)		Nefs-i Pulathane Mah. Camisi; 1750	Dumankaya Merkez Camisi; 1902	Işıklar Köyü Camisi; H. 1290 /M-1873-74
4	Aksaklı Köyü Camisi; 1875	Duygulu Köyü Camisi; 1846	Karatepe Köyü Merkez Camisi; 1926 ve 1873		Orta Mahalle Camisi; H- 1222 / M-1807-08, 1800	Akçaköy Mer. Camisi; 1874	Akmescit Köyü C.; H. 1290 /M- 1873-74
5	Seyitahmet Köyü Camisi; H-1288/M-1871	Kozluca Köyü (Dağlıca) Camisi; H. 1283 (1866-67)	Açıkkalan Köyü Eski Camisi; 1947, H-1363 / M-1944-45		Söğütlü Merkez Camisi; 1870	Maden Köyü Camisi; 1960	Alaçam Köyü Camisi; H. 1300 /M- 1883-84
6	Akkese Köyü Camisi; H-1305/M-1889	Kozluca Köyü Hala Camisi; 1372, 1960	Kayacan Köyü I. Camisi; H. 1306 (1888-89)		Demirci Köyü Merkez Camisi; 1902		Kaynarca Köyü C.; 1950 ve 1846
7	Akcıriş Köyü Camisi; 1910	İskenderli Merkez Camisi; R-1264 / M-1848, H-1362 / M-1946/, 1226, 2006	Karşular Merkez Camisi; H. 1304 (1886-87)		Kayalar Mah. Camisi; 1850		Bahçekaya Köyü C.; H. 1310 /M-1893-94, H. 1302 / M-1885-86
8	Korkuthan Köyü Camisi; 1894	Sayraç Köyü Camisi; H. 1325 (1907-08), H. 1337 (1918-19)	Büyük Mah. Tomalı Camisi; H-1377 / M-1958-59, 1965		Yeşiltepe Güneşli Mah. Camisi; 1963		Oğulağaç Köyü C.; H. 1284 /M- 1867-68
9	Akcıriş Köyü Camisi; 1910				Kuruçam Köyü Merkez Camisi; H. 1318 / 1901-02		Cinali Köyü Camisi; 1950
10	Çarlıklı Köyü Camisi; 1954				Şinik Mah. Camisi		Çamkonak Köyü C.; H-1322 / M-1904-05, 1840
11	Dereköy Camisi; 1935				Işıklar Beldesi Orta Mahalle Camisi; 1785		Arıkaya Mah. Camisi; 1940
12	Düzköy Camisi; 1947				Gökçeler Köyü Merkez Camisi; 1899		Ormaniçi Köyü C.; 1948 ve H. 1268 /M-1851-52
13	Doğancı Köyü Camisi; 1935, 1288 (M. 1871-72)				Taşocağı Köyü Merkez Camisi; 1902		Çayırılar Mah. Camisi; 1963
14	Peliticik-Güdünlük Merkez Camisi; 1288 (M.1871-72), 1859				Çayırbağı Doğankaya Mah. Camisi; 1963-64		Çatak Camisi; H. 1202 /M- 1787-88
15	Adacık Camisi; 1231 (M. 1815-16)				Çayırbağı Orta Mahalle Camisi; 1893		Yazlık Köyü Camisi; 1945
16					Çayırbağı Zeliha Mah. C.; H. 1328 /1910-11		Güzelce Köyü Camisi; 1948
17							Gürgenagaç Köyü C.; 1920
18							Anayurt Köyü Camisi; 1930
19							Başar Köyü Camisi
20							Hamsiköy Camisi; 1950

Tablo 1a. Trabzon bölgesi kırsal camilerinin batı vadilere göre dağılımı

doğuya doğru: Ağasar (Akhisar) Deresi Vadisi'nde 15, Çamlık Deresi Vadisi'nde 8, Fol Deresi Vadisi'nde 8, İspendama Deresi Vadisi'nde 2, Kalanima Deresi Vadisi'nde 18, Sera Deresi Vadisi'nde 5, Değirmendere Vadisi'nde 20, Yomra Deresi Vadisi'nde 4, Yanbolu Deresi Vadisi'nde 8, Karadere Vadisi'nde 9, Küçükdere Vadisi'nde 9, Manhanoz Deresi Vadisi'nde 9, Solaklı Deresi Vadisi'nde 29 ve Baltacı Deresi Vadisi'nde ise 10 cami tespit edilmiştir (**Resim 2**) (**Tablo 1a**) (**Tablo 1b**). Alanın batısında, Fol Deresi ile İspendama Deresi Vadileri arasında kalan İskefiye Deresi Vadisi'nde ise bu bağlamda herhangi bir camiye rastlanmamıştır. İhtiyatla

	YOMRA DERESİ VADİSİ	YANBOLU DERESİ VADİSİ	KARADERE VADİSİ	KÜÇÜKDERE VADİSİ	MANAHOŞ DERESİ VADİSİ	SOLAKLI DERESİ VADİSİ	BALTACI DERESİ VADİSİ
1	Sancak Mah. Merkez Camisi; 1910	Dilek Köyü Nuroğlu Mah. Camisi; 1945	Konakönü Camisi	Petekli Köyü Camisi; H- 1316 / M- 1899-1900	Çamburnu Kuşluca Mah. Camisi; 1920	Ballıca Bel. Mer. Mah. Yıldız Camisi; H. 1310 / M-1894-95	Sarayköy Camisi; H. 1328 / M.1910-11
2	Kayabaşı Köyü Dereici Camisi; 1869	Işıklı Köyü Merkez C.; 1902, H-1317 / M-1900-01	Kalecik Mah. Camisi	Bereketli Köyü Masele Mah. Camisi; H-1283 / M- 1867-68	Yeniay Baştınar Mah. Camisi; H-1281 / M- 1865-66	Ballıca Beldesi Büyük Mah. Camisi; 1942 ve 1809	Sırağaç Köyü Camisi
3	Özdil Merkez Camisi; 24 Temmuz 1891	Çiçekli Mah. Merkez Camisi; H-1375 / M- 1956-57	Hacı Hasan Camisi; H- 1276 / M-1860-61	Gültepe Köyü Kefeli Mah. Camisi; H-1316 / M-1899-1900	Yeniay Kuleli Mah. Camisi; H-1311 / M- 1894-95	Cumapazarı Serindere Mah. Camisi; H. 1301 / M.1883-84	Sugeldi Köyü Camisi; H.1200 / M. 1786-87
4	Tepeköy Köyü Camisi; 1960	Ortaköy Merkez Camisi; 1957	Turnalı Köyü Camisi; 1837	Gültepe Köyü Kefeli Mah. Camisi II	Dirlik Köyü Eski Camisi; 1893 (Kiliseden dönüştürme)	Gürpınar Hacı Bayramlı Camisi; H.1303 / M.1886-87 H. 1305 / H.1887-88	Kireçli Köyü Camisi; 1952
5	Oymaltepe Düz Mahalle Camisi; H. 1372 / M-1956-57	Yolüstü Mah. Merkez Camisi; 1864, 1915	Keçikaya Köyü Camisi; H. 1246 / 1831-32	Gültepe Köyü Camisi; 1900	Yokuşbaşı Köyü Camisi	Uğurlu Kas. Molla Ömerli Mah. Camisi; H. 1259 (1843) ve H. 1311 / M.1894-95, 953.	Kurtuluş Mah. Camisi; H. 1338 / M.1919-20
6		Güneyce Köyü Orta Mahalle Camisi; 1963	Köprüüstü Köyü Merkez Camisi; H-1318 / M-1901-02, 1970	Konak Köyü Camisi; 1942	Karacakaya Köyü Camisi; 1901	Bölümlü Büyük Mahalle Camisi; 1874	Dereyurt Köyü Camisi
7		Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camisi; 1883	Çukurçayır Köyü Camisi	Aşağı Ovalı İrfanlı Mah. Camisi; H-1369 / M-1950-51, H-1367 / M-1948-49, 1845	Yağmurlu Köyü Camisi; H-1246 / M- 1831-32	Bölümlü Mithat Paşa Camisi; H. 1262 / M.1845-46, H. 1264 / M. 1848-49, H. 1318 / 1901-02	Keler Köyü (Hüseyin Hoca Köyü Sahil) Camisi, H. 1250 /M.1835-36
8		Atayurt Mah. Merkez Camisi; H- 1317 / M- 1900-01		Yukarı Ovalı Köyü Camisi; H-1282 / M- 1866-67	Beşkoy Yılmazlar Mah. Camisi; H-1369 / M- 1950-51, 961	Bölümlü Beldesi Fatih Mah. Kaban C.; 1981	Ağaçseven Köyü Camisi; H. 1209 / M. 1795-96
9				Yeşilköy Camisi; H-1346 / M-1928-29	Gündoğan Yeşil Mah. Camisi; H-1259 / M- 1843-44	Kondu Camisi; H. 1224 / M.1809-10	Sarmaşık Köyü Camisi; H. 1294 / M.1877-78
10						Zincirlitaş Köyü Mer. Camisi; H. 1336 / M. 1920	Dağönü Köyü Eski C.; 1910, H. 1291 / M.1874-75
11						Soğanlı Köyü Üçdirek Mah. Camisi; H. 1314 / M.1896-97, H. 1316 / M.1898-99	
12						Akköse Köyü Mer. C.; H.1281 / M.1865-66	
13						Kabataş Köyü Mer. C., H. 1226 / M.1811-12, 1965, H. 1229 / M.1814-15, H.1236 / M.1821-22	
14						Merkez Güney Mah. C.; H. 1235 / M.1819-1820	
15						Tüfekçi Köyü Elmali Mah. Cumhuriyet Camisi	
16						Ormançık Köyü Mer. C.; H. 1310 / M.1894-1895	
17						Akdoğan Köyü C.; H. 1241 (1825-26), 1810, 1650 ve H. 1252 / M.1836-37	
18						Akdoğan Köyü Kovacı Mah. Camisi; 1650, H. 1265 / M.1848-49, 1700	
19						Akpınar Mescidi; H.1287 / M.1870-71	
20						Taşçılar Köyü Mer. C.; H. 1219 / M.1804-05, 1803	
21						Şahinkaya Köyü Gülveren Mah. C.; H. 1293-1304 / M.1876-1887	
22						Yukarı Kumlu Köyü Camisi; 1914	
23						Çambaşı Köyü Ömerli Mah. Camisi; H. 1261 / 1845-46	
24						Taşlıgedik Köyü Camisi; H. 1322 / 1904-05	
25						Taşkıran Köyü Camisi; H. 1315 / M.1898-99	
26						Uzungöl Filak Mah. C.	
27						Uzuntarla Köyü Camisi	

Tablo 1b. Trabzon bölgesi kırsal camilerinin doğu vadilerine göre dağılımı

yaklaşmak koşuluyla kronolojik olarak en erken tarihli cami Kalanima Deresi Vadisi'nde Nefs-i Pulathane Mahallesi Camisi (1750), en geç tarihli olan ise, Karadere Vadisi'nde Köprüüstü Köyü Merkez Camisi'dir (1970).

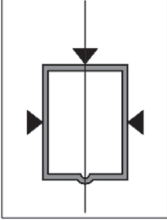
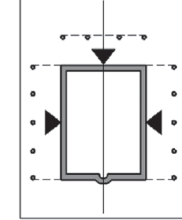
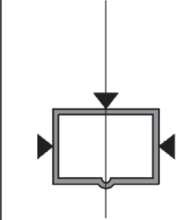
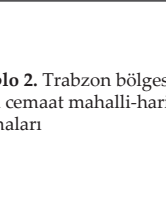

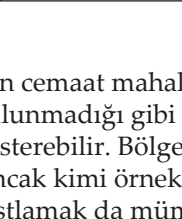
Tipoloji

Çoğunlukla bölgesel etkilerle üretilmiş sıra dışı örnekler bir kenarda tutulursa, Osmanlı Dönemi'nde merkezi mimarlık pratikleriyle inşa edilmiş çoğu cami için yaygın kalıp; -asgari ölçülerde- revaklı bir son cemaat girişi, kubbeli bir üst örtü, kuzey kanat üzerine yerleştirilmiş bir mahfil katı, kuzeybatı köşede bir minare ve yığma taş yapım sisteminden ibarettir. Örneğin Klasik Dönemle birlikte ana ibadet alanının kubbeli üst örtü şeması için zengin kombinasyonlar geliştirilmiş olsa da son cemaat mahalli, mahfil katı gibi caminin temel birimlerinde köklü değişikliklere gidilmemiştir (Tuluk, 2006). Neredeyse alternatifsiz olarak basık sivri kemerlerle birbirine bağlanan sütun dizilerinden meydana gelen son cemaat mahalli için yegâne değişkenlik, kubbeli revakın birim sayısındaki çeşitlilikten ibarettir. Ya da ana ibadet alanını tek ya da üç yönde sarma kombinasyonu, mahfil katı için yegâne farklı uygulama olmuştur.

Oysa Geç Osmanlı Dönemi camileri için durum daha farklıdır. Payitahtın hünkâr camileri gibi eyalet camilerinde de bu tür standartlardan bahsetmek olası değildir. Örneğin kimi uygulamalarda son cemaat mahalli olmadığı gibi ana mekânın örtülme biçimleri dahi camilerin kendi bölgesel dinamikleri içinde zengin bir çeşitlilik gösterirler (Katipoğlu Özmen, 2018). Bu dönemde inşa edilen Doğu Karadeniz kırsal camileri için de benzer bir durum söz konusudur. Özellikle son cemaat mahallinin ve mahfil katının biçimi ve kullanım pratiğinde dikkat çekici bir zenginlik vardır ve tam anlamıyla bölgenin sosyal ve kültürel hayatının izlerini taşır (Tuluk ve Kazaz, 2015). Bu birimlerin merkezi mimarlık pratikleriyle üretilmiş çoğu Klasik Dönem Osmanlı camisinde rastlanmayacak çeşitlilikte ve incelikte inşa edilmiş olması dikkat çekicidir. Nasıl ki yapı türü her ne olursa olsun anıtsal Osmanlı mimarisinin değişmeyen örtüsü kubbe ise, istisnasız dört omuzlu kırma çatı, vadi içlerine dağılmış geleneksel konutlarda olduğu gibi bu ilginç camiler için de değişmeyen üst örtüyü oluşturur. Ancak oldukça mütevazı yapı kitlesi ile belirgin zıtlık yaratan ilginç düzenleme, bu basit çatı altında gizlidir. Tavanlar, dışarıdan anlaşılacak ölçüde ve zenginlikte bir çeşitlilikle camilerin mekânsal algısına önemli katkılarda bulunur. Kullanılan malzeme ve yapım teknolojisi için de benzer şeyler söylemek mümkündür. Bölgenin malzeme potansiyeli, kimi vadilerde taş ile ahşabın farklı kombinasyonlarla bir arada yer almasının önünü açmış görünmektedir. Dolayısıyla bölge camilerinin tipolojisini belirleyen en temel unsurların son cemaat mahalli biçimlenmesi, mahfil kullanımı, üst örtü / tavan düzenlemesi, malzeme ve yapım tekniği ile karakterize olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Son Cemaat Mahalli / Giriş İlişkisi

Her şeyden önce tüm bölge için karakteristik yapı kitlelerinin kuzey-güney mihrap aksı boyunca uzayan dikdörtgen bir form, bu aks üzerine yerleştirilmiş bir son cemaat mahalli ve giriş kısmından oluştuğu rahatlıkla söylenebilir. Özgün işlevi cami olup doğu-batı ekseninde uzayan yatay dikdörtgen formu sınırlı sayıda örnek Manahos Vadisi'nde Beşköy Yılmazlar Mahallesi Camisi, Solaklı Deresi Vadisi'nde Akpınar Mescidi ve Yukarı Kumlu Köyü Camisi ve Baltacı Deresi Vadisi'nde Kurtuluş Mahallesi Camisi'nde görülür. Ana ibadet mekânı kare ya da kareye yakın dikdörtgen olan birkaç cami ise tüm vadiler için sıra dışı uygulamalardır (Tablo 3).

Mihrap eksenini boyunca uzayan dikdörtgen formlu harim	Mihrap eksenine göre yatay uzayan dikdörtgen formlu harim	Kare ya da kareye yakın formlu harim
		
		

Tablo 2. Trabzon bölgesi kırsal camilerinde son cemaat mahalli-harim-giriş ilişkisi şemaları

Son cemaat mahalli standart bir uygulama değildir. Bazı camilerde bulunmadığı gibi olanların konumu da mihrap aksına göre değişiklik gösterebilir. Bölge için yaygın uygulama mihrap eksenini üzerinde olmaktadır. Ancak kimi örneklerde doğu ya da batı kanadında yer alan uygulamalara rastlamak da mümkündür. Ender de olsa bu birimin camiye sonradan eklendiği örnekler de yok değildir. Kimi son cemaat mahalleri de zamanla duvar ya da camekânla kapatılarak kapalı bir mekân dönüştürülmüştür.

Plan şemasına ilişkin veriler Trabzon bölgesi kırsal camilerini karakterize eden en temel unsurlardan birisinin, bu mekânın harim girişiyle kurduğu ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Girişlerin mihrap aksına göre aldığı pozisyon da tıpkı son cemaat mahallerinde olduğu gibi tekdüze değildir. Yaygın uygulama mihrap eksenini üzerinden iken, yapının topoğrafya, yol ya da çevresel yapılarla kurduğu ilişkiye göre doğu ya da batı kanadına kaydığı uygulamalar dikkat çekicidir. Bu ilişki Trabzon'un doğu kanadında, Yomra Deresi Vadisi dışındaki tüm vadilerde, muhtelif camilerde görülür (Tablo 3).

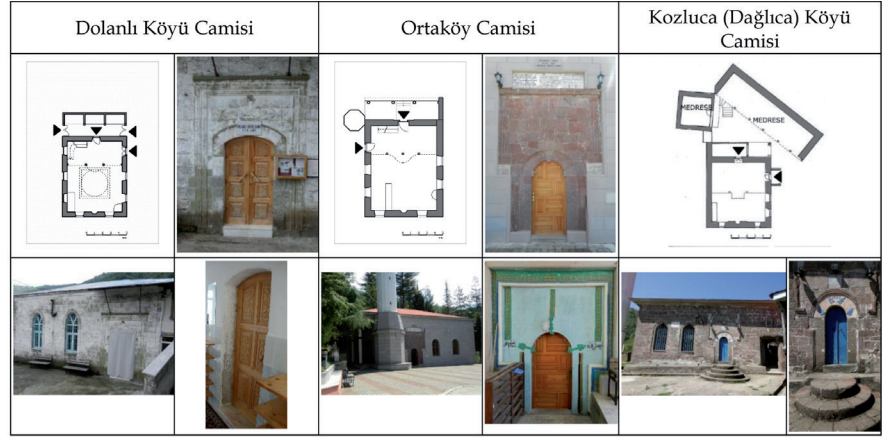
Ancak asıl ilgi çekici uygulamalar, ana ibadet mekânına birden fazla girişin olduğu örneklerdedir. Sadece Akhisar / Ağasar Deresi, Fol Deresi ve Yanbolu Deresi Vadilerindeki birkaç camide rastlanan bu uygulamada harim kısmına hem mihrap aksı üzerinden hem de doğu ya da batı kanadından iki giriş verilmiştir. Harim kısmına açılan bu birden fazla kapının varlığı ilk bakışta yoğun cemaatin tahliyesine dayandırılrsa da, neredeyse istisnasız tüm Osmanlı Dönemi camilerinin aksine mihrap eksenini üzerindeki bu giriş, doğu kanadındaki tali girişe göre ikincil planda kalmıştır. Son cemaat revakının mihrap eksenini üzerinde yer alması dahi algısal olmasa da fonksiyonel olarak bu girişi ön plana çıkaramamıştır. Bir başka deyişle, yerel ustalar bir taraftan Osmanlı merkezi anıtsal cami kalıplarına sadık kalarak mihrap eksenini üzerindeki revaklı girişten vaz geçmezken öte yandan da yapının çevresiyle kurduğu özel duruma duyarsız kalmamış, tümüyle fonksiyonel gerekçelerle ikinci bir giriş açmakta sakınca görmemişlerdir. Akhisar Deresi Vadisi Dolanlı Köyü Camisi ve Fol Deresi Vadisi Ortaköy Camisi'nde doğu ve batı kanatlarındaki ikinci girişler topoğrafya ve yol ile ilişkililikten, Çamlık Deresi Vadisi Kozluca (Dağlıca) Köyü Camisi'nin doğu kanadındaki harim girişinin yapının kuzey-doğusunda yer alan medrese binası ve aralarındaki avlu ile ilişkili olduğu şüphesizdir (Resim 4) (5).

Ana ibadet mekânının kuzey duvarı üzerinde, giriş kapısına doğru yönlendirilmiş ahşap bir merdiven pek çok cami için yaygın uygulamadır. İki girişi bulunan kimi camilerde de, doğu ya da batı kanadındaki girişlerin bu merdivenlerle ilişkilendirildikleri dikkat çekicidir. Böyle bir düzenlemedeki temel amacın cemaatin tahliyesini rahatlatmak olduğu

Son Cemaat Mahalli / Giriş İlişkisi												
AKHISAR / AĞASAR DERESİ VADİSİ	CAMLIK DERESİ VADİSİ	FOL DERESİ VADİSİ	KALANİMA DERESİ VADİSİ	SERA DERESİ VADİSİ	DEĞİRMENDE RE VADİSİ	YOMRA DERESİ VADİSİ	YANBOLU DERESİ VADİSİ	KARADERE DERESİ VADİSİ	KÜÇÜK DERE VADİSİ	MANHANOZ DERESİ VADİSİ	SOLAKLI DERESİ VADİSİ	BALTACI DERESİ VADİSİ

Tablo 3. Trabzon bölgesi kırsal camilerinde son cemaat mahalli-giriş ilişkisi biçimlenmeleri

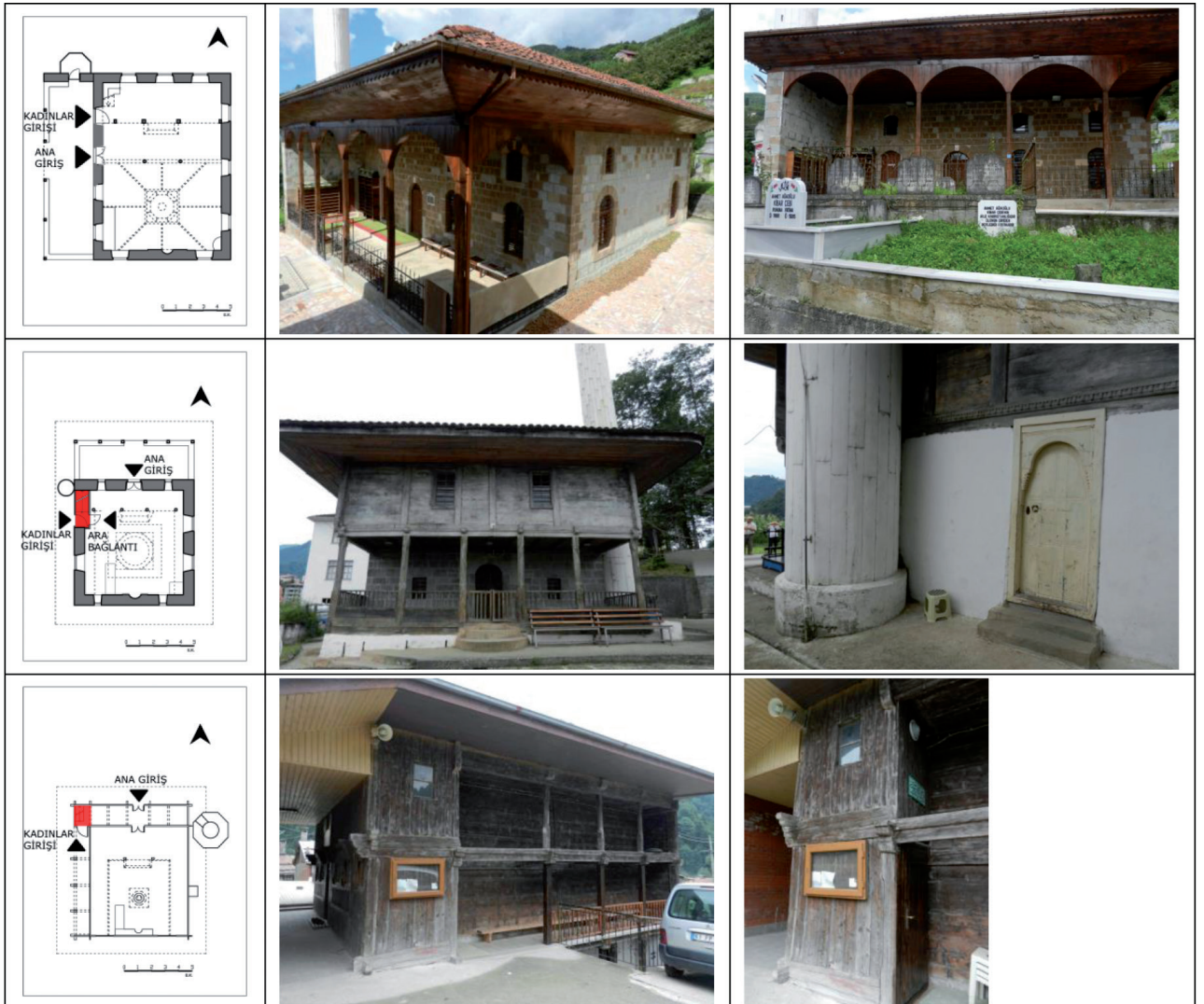
açıktır. Bununla ilgili pek çok örnek zikredilebilir. Ancak Küçükdere Vadisi Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi Camisi aynı cephe üzerinde her ikisi de harime açılan yan yana iki girişinin varlığıyla bölgenin yegâne örneği olma özelliğine sahiptir (**Resim 5**). Bunlardan kuzey köşeye yakın olanın mahfil katının altına denk düşmesi ve merdivene yakınlığıyla, öncelikli olarak üst kattaki cemaatin en kısa yoldan tahliyesi için açılmış olduğu rahatlıkla düşünülebilir. Ancak Solaklı Deresi Vadisi Bölümlü Mithat Paşa Mahallesi Camisi'nin batı cephesine açılan ikinci giriş kapısının caminin kadın cemaatine yönelik, mahremiyet odaklı planlandığı şüphe götürmeyecek derecede açıktır (**Resim 5**). Giriş kapısı doğrudan, duvar boşluğuna yerleştirilmiş mahfil katına çıkan bir merdivene açılır. Bölücü ince ahşap bir duvar üst kata çıkan cemaatin harim bölümünden görünmesini engeller. Merdivenin ana ibadet alanıyla ilişkisi dolaylıdır. Zemin katta, dar merdiven boşluğuna açılan küçük bir başka kapı, gerektiği durumda ana ibadet alanına ulaşımı da olanaklı kılar. Benzer bir durum Solaklı Deresi Vadisi'ndeki Uzungöl Filak Mahallesi Camisi'nde görülür. Caminin batı kanadına açılan korunaklı bir giriş kapısı, bu kez kapalı bir son cemaat mahalli gibi kurgulanan bölümün batı ucuna yerleştirilen ve doğrudan mahfil katına ulaşan merdivenle, üst katı kullanacak cemaatin girişi, tahliyesi ve mahremiyeti mümkün hale getirilmiştir (**Resim 5**).

Resim 4. Dolanlı Köyü, Ortaköy ve Kozluca (Dağlıca) Köyü Camileri son cemaat mahalli-giriş ilişkisi, Kozluca Köyü Camisi planı, Sümerkan ve Okman'dan yeniden işlenerek, (Sümerkan ve Okman, 1999, 12), Doğu cephesi ve ana giriş kapısı (Karadeniz Kültür Envanteri, 2020).

Resim 5. Aşağı Ovalı Köyü İrfanlı Mahallesi, Bölümlü Mithat Paşa Mahallesi ve Uzungöl Filak Mahallesi Camileri son cemaat mahalli-giriş-harim ilişkisi

Fonksiyonel olarak son cemaat mahalleriyle ilgili dikkat çeken ilginç bir uygulama da, Küçükdere ve Manahos Deresi Vadilerinde birer yapıda olmak üzere Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerindeki bir grup camide bu mekânın “dış sofa” gibi kurgulanmış olmasıdır. Bölge ustaları kimi camilerde son cemaat mahallini tıpkı yörenin kırsal evlerinin “hayat”ları

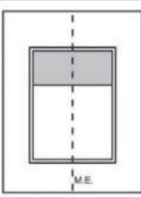
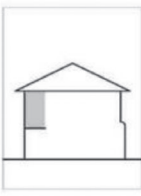
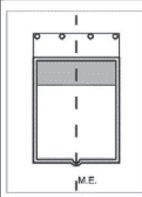

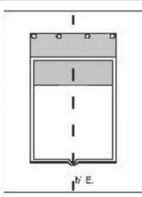
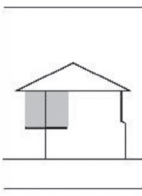
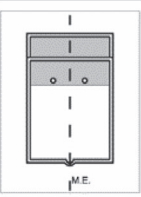

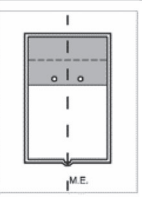
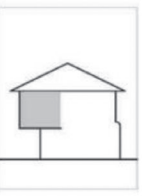
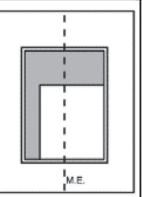

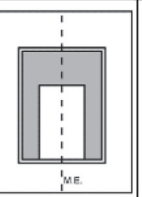
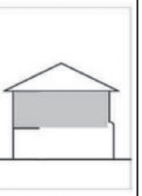
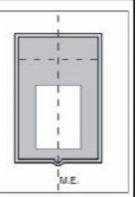
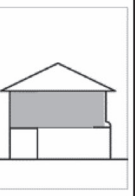
gibi manzaraya yönlendirerek, mekânı I, L ya da U biçiminde dolaşan ahşap sedirlerle cemaatin namaz öncesi ve sonrası sosyalleşme alanına dönüştürmüşlerdir. Namaz vakitlerinin beklendiği, sohbetlerin edildiği, uygun hava şartlarında derslerin yapıldığı (Karpuz, 1989; Karpuz, 1990; Karpuz 1993; Karpuz, 1995) bu mekândan artık -klasik işleviyle- bir “son cemaat mahalli” olarak bahsetmek olanaksızdır (Tuluk ve Kazaz, 2015; Tuluk ve Durmuş, 2010). Masele Mahallesi Camisi, Küçükdere Vadisi'nin; Karacakaya Köyü Camisi ise Manahos Deresi Vadisi'nin bir tür “fonksiyonel kayma”ya uğrayan bu mekânın tekil örneklerini oluşturur. Solaklı Deresi Vadisi'nde; Bölümlü Mithat Paşa, Kabataş Köyü, Günebakan Mahallesi, Güney Mahallesi ve Filak Mahallesi Camileri, Bölümlü Akpınar (Alana) Mescidi; Baltacı Deresi Vadisi'nde ise Sugeldi Köyü ve Dereyurt Köyü Merkez Camileri bu tür kullanımın diğer örnekleridir.

Mahfil Katı / Son Cemaat Mahalli / Tahliye İlişkisi

Bölgenin vadi içi kırsal camilerini Osmanlı merkezi mimarlık pratiğinin yaygın cami kalıplarının dışına taşıyan en dikkat çekici uygulamalardan biri de mahfil kullanımınıdır. Bu bağlamda şaşırtıcı zenginlikte bir çeşitlilikle karşılaşılır. Her şeyden önce tüm vadiler için yaygın uygulama, giriş (kuzey) duvarı üzerinde bir mahfil katıdır. Hem bu, hem de cami iç çeperini üç yönde saran “U” biçimli uygulama (Karpuz, 1989; Karpuz, 1993; Karpuz, 1995) bölge camilerinde olduğu gibi Osmanlı anıtsal cami mimarisini için de olağan kalıplardandır. Mahfilin asimetrik biçimde caminin iki duvarı boyunca uzaması (L) ise bölge camilerinde görülen sıra dışı bir uygulamadır, ancak sadece Kalanima ve Solaklı Deresi Vadilerinde birkaç camiyle sınırlıdır (Tablo 4) (Tablo 5).

Asıl ilginç uygulama ise mahfil katının cami iç çeperini dört yönde dolaştığı örneklerdir. Bu camilerde mahfil, üst katta sadece giriş, yani kuzey duvarı ile doğu ve batı kanatları boyunca uzanmakla kalmaz, ilginç biçimde mihrap duvarı üzerine de uzar. Ancak mahfil katının mihrap duvarı üzerine uzanan bu kısmı imam hattında kaldığından ibadet için kullanışsızdır. Bu nedenle mahfil genişliği burada namaz kılınabilecek boyutlarda tutulmamıştır. Böyle bir uygulamanın temel gerekçesi yapım sistemiyle ilgilidir. Yerel ustalar, çoğunlukla yığma taş duvarlı zemin kat ile yığma ahşap ya da ahşap karkas sistemli üst kat duvarları arasındaki belirgin kalınlık farkından kaynaklanan tuhaf görüntüyü ortadan kaldırmanın yolunu, fonksiyonel olmamasına, teknik olarak namaz kılınmaz olmasına karşın mahfil katını mihrap duvarı üzerine kadar yayarak çözmüşlerdir (Tablo 5).

Tablo 4. Mahfil katı kullanım şemaları

Plan	Kesit
	
	
	
	
	
	
	
	

AKHIŞAR/ AĞASAR DERESİ VADİSİ	CAMLIK DERESİ VADİSİ	FOL DERESİ VADİSİ	İSPENDAM/ ÇATALZETTİN DERESİ VADİSİ	KALANIMA DERESİ VADİSİ	SERA DERESİ VADİSİ	DEĞİRMENDE RE VADİSİ	YOMRA DERESİ VADİSİ	YANBOĞLU DERESİ VADİSİ	KARADERE DERESİ VADİSİ	KÜÇÜK DERE VADİSİ	MANAHOŞ DERESİ VADİSİ	SOLAKLI DERESİ VADİSİ	BALTACI DERESİ VADİSİ

Tablo 5. Trabzon bölgesi kırsal camilerinde mahfil biçimlenmeleri

Resim 6. Taşkiran Köyü ve Cumapazarı Serindere Mahallesi Camileri

Bu sadece konstrüktif bir sorunu ortadan kaldırmaz, aynı zamanda cami iç çeperinde estetik bir görüntü de sağlar. Bu akılcı uygulamaya Baltacı Deresi Vadisi ile göreceli olarak çok daha zengin bir tipolojik çeşitlilikle dikkatleri üzerinde toplayan Solaklı Deresi Vadisi'nde rastlanır. Böyle bir uygulama Baltacı Deresi Vadisi'nde Sugeldi Köyü, Dereyurt Köyü ve Keler Köyü (Hüseyin Hoca Köyü Sahil) Camileri ile Solaklı Deresi Vadisi'nde Bölümlü Mithat Paşa Mahallesi, Cumapazarı Serindere Mahallesi (**Resim 6**), Günebakan Köyü, Güney Mahallesi, Taşçılar Köyü Merkez, Çambaşı K. Orta Mahallesi Hacı Ömerli, Uzungöl Filak Mahallesi, Taşkiran Köyü (**Resim 6**) ve Yukarı Kumlu Köyü Camilerinde görülür.

Kimi camilerde mahfil katlarının son cemaat revakıyla kurduğu ilişki de ilginç ve zengin bir çeşitlilik gösterir. Standart uygulama, mahfil katının kuzey duvarına dayandığı örneklerdir. Ancak özgün durumunu koruyan bazı örneklerde bu kat son cemaat revakının üzerine kadar uzar ve kimi camilerde kapalı bir mekâna, kimilerinde ise mahfil katıyla ilişkilendirilmiş bir terasa dönüşür. Osmanlı anıtsal cami kalıplarının dışına çıkan akılcı her iki uygulamaya da neredeyse tümüyle Solaklı Vadisi'ndeki camilerde rastlanır. Bu uygulamanın diğer iki örneğine ise bu vadinin batı komşusu Manahos Deresi ile doğu komşusu Baltacı Deresi Vadilerinde görülmesi, komşu vadiler arasındaki usta hareketliliğinin kanıtı olarak değerlendirilebilir. Solaklı Deresi Vadisi Bölümlü Mithat Paşa Mahallesi, Güney Mahallesi, Günebakan Mahallesi, Akdoğan Köyü, Uzungöl Filak Mahallesi ve Yukarı Kumlu Köyü Camileri ile Baltacı Deresi Vadisi Dereyurt Köyü Camisi'nde son cemaat mahalli üzerine uzayan mahfil katı, bu mekânın devamı niteliğinde kapalı bir birime dönüşmüştür. Bu, Manahos Deresi Vadisi'nde Karacakaya Camisi; Solaklı Deresi Vadisi'nde Gürpınar Hacı Bayramlı, Kondu, Zincirlitaş Merkez ve Kabataş Köyü Merkez Camileri ile Baltacı Deresi Vadisi'nde Sugeldi Köyü ve Keler Köyü

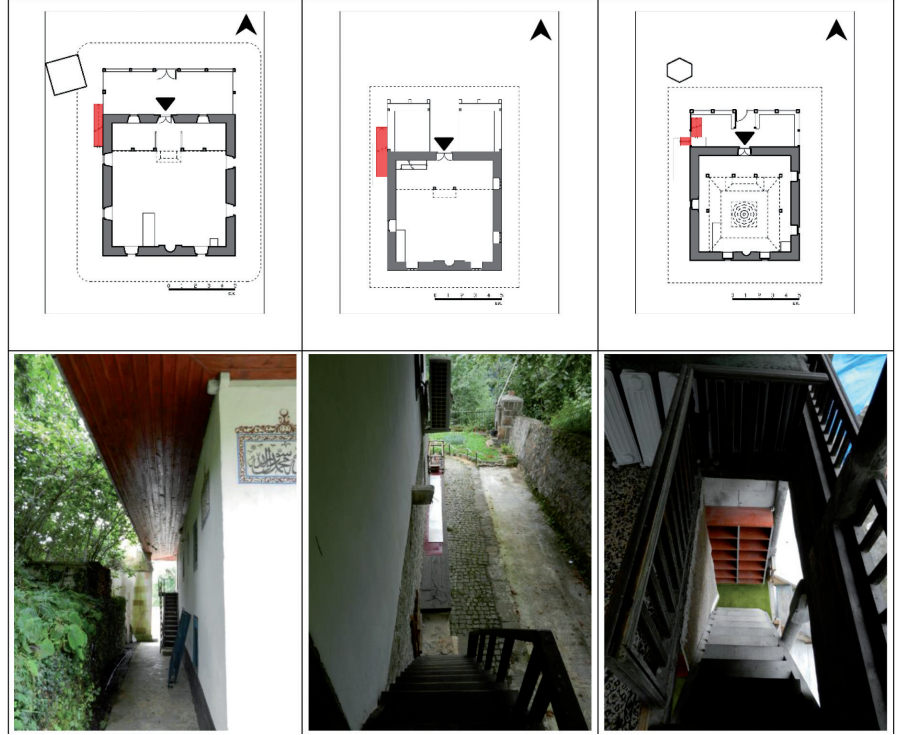
Resim 7. Mahfil teraslı Kondu, Karacakaya ve Keler Köyü Camileri ile mahfil katın son cemaat mahalli üzerine uzadığı Dereyurt Köyü, Günebakan ve Güney Mahallesi Camileri

(Hüseyin Hoca Köyü Sahil) Camilerinde ise mahfil katıyla ilişkilendirilmiş bir terasa dönüşür (**Tablo 4**) (**Tablo 5**) (**Resim 7**).

Kimi camilerde mahfil katının harim girişiyle kurduğu ilişki ise, yerel ustaların bölgenin kırsal cami mimarisine kattıkları tahliye ve mahremiyet odaklı çözümün en akılcı uygulamaları olarak dikkati çeker. Her şeyden önce bu konuda yaygın uygulama, iç mekânda çoğunlukla mihrap ekseninde yer alan harim girişinin sağında ya da solunda konumlanmış bir ahşap mahfil merdivenidir. Böyle bir düzenlemede merdiven, girişe yakın konumuyla üst kattaki cemaatin en kısa yoldan tahliyesine olanak sağlar. Bu planlama sadece bölgenin pek çok kırsal camisi için değil, anıtsal Osmanlı cami mimarisinin de genel bir kalıbı niteliğindedir.

Ancak kimi camilerde gözlenen bazı standart ötesi akılcı uygulamalar yerel ustaların bu sorunun çözümündeki becerisini ve vizyonunu açıkça ortaya koyar. Bu camilerde üst kattaki cemaati ana ibadet alanına karışmadan, caminin giriş kapısına yönlendirmeden doğrudan dışarıya alan çözümler dikkat çekicidir. Kalabalık cemaatli namazlarda, özellikle de üst katın kadın cemaate ayrıldığı durumlarda kritik öneme haiz bu gereksinim, Küçükdere Vadisi Aşağı Ovalı İrfanlı Mahallesi Camisi'nde iki giriş kapısından dar olanın doğrudan mahfil merdiveniyle ilişkilendirilmesiyle çözülmüş, üst kattaki cemaatin ana giriş kapısına yönlendirilmeden en kısa yoldan tahliyesi mümkün hale getirilmiştir (**Resim 5**).

Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerinde bu sorunun çözüldüğü bir grup caminin ortak özelliği ise mahfil katıyla işkili bir terasın varlığıdır. Zira bu sorun dışarıdan bu terasa bağlanan ahşap bir merdivenle çözülmüş, üst kattaki cemaat alt kattaki ana ibadet alanına indirilmeden, doğrudan bu merdivenle dışarıya alınmıştır. Bu, mahfil katının erkek cemaate ayrıldığı kalabalık namazlarda tahliyenin daha hızlı yapılmasını, kadın cemaate ayrıldığı durumda ise erkek cemaatin arasına karıştırılmadan tahliyesini, dolayısıyla kadın cemaatin mahremiyetini mümkün kılmıştır. Bölge kırsal camilerinde yakın dönemli tadilatlarla buna ilişkin çözümlerin üretildiği pek çok örnek yanında, özgün durumlarıyla ilgili tatmin edici yeterli veri olmasa da Solaklı Deresi Vadisi'ndeki Kondu ve Kabataş Köyü Merkez Camileri ile Baltacı Deresi Vadisi'nde Sugeldi Köyü Camisi'ndeki uygulama bölgenin en ilgi çekici örneklerini oluşturur. Solaklı Deresi Vadisi Cumapazarı Serindere Mahallesi Camisi'ndeki düzenlemenin özgünlüğü ise tartışmasızdır (**Resim 8**).

Resim 8. Kabataş, Kondu ve Sugeldi Köyü Camilerinde mahfil terasına ulaşan merdiven uygulaması

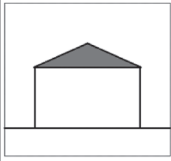
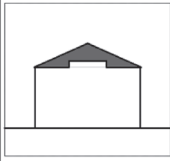
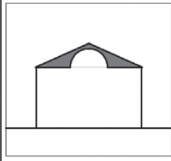
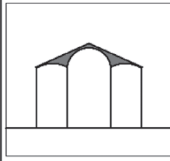
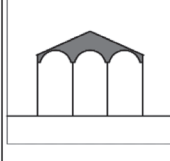
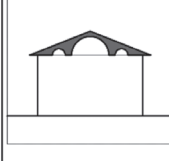
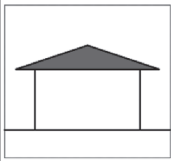
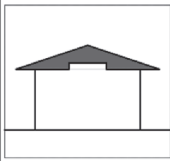
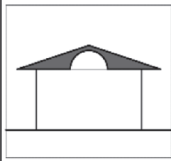
Solaklı Deresi Vadisi'ndeki Günebakan Köyü ile Güney Mahallesi Camileri ve Manahos Deresi Vadisi'nde Gündoğan Yeşil Mahallesi Camisi gibi yapının bir yamaca dayandırılmak zorunda kaldığı kimi örneklerde ise mahfil katna doğal zeminden doğrudan giriş sağlanarak cemaatin tahliyesi ve gerektiği durumda kadın kullanıcıların mahremiyeti olanaklı hale getirilmiştir (**Resim 9**). Yine bu sorunun en akılcı ve özgün çözümü daha önce de zikredildiği gibi Solaklı Deresi Vadisi'nde Bölümlü Mithat Paşa ve Uzungöl Filak Mahallesi Camileri'nde görülür (**Resim 5**).

Üst Örtü / Tavan Biçimlenmesi

Bölge kırsal camilerine ilişkin elde edilen veriler son cemaat mahalli, mahfil kullanımı ve bu birimlerin girişlerle kurdukları zengin kombinasyonların aksine, üst örtü biçimlenmesinin tekdüze olduğunu göstermiştir. Zamanla yapılan tadilatlarla kubbeye dönüştürülmüş, ya da özgün yapısı kilise olan camiler bir kenarda tutulursa bölgenin kırsal camilerinin yegâne üst örtüsünün dört omuzlu kırma çatı olduğu kesin olarak söylenebilir. Ancak özellikle Solaklı Deresi Vadisi camilerinde dikkati çeken olağanüstü

Resim 9. Mahfil katına doğrudan girişin sağlandığı Günebakan Köyü ile Güney Mahallesi ve Gündoğan Yeşil Mahallesi Camileri

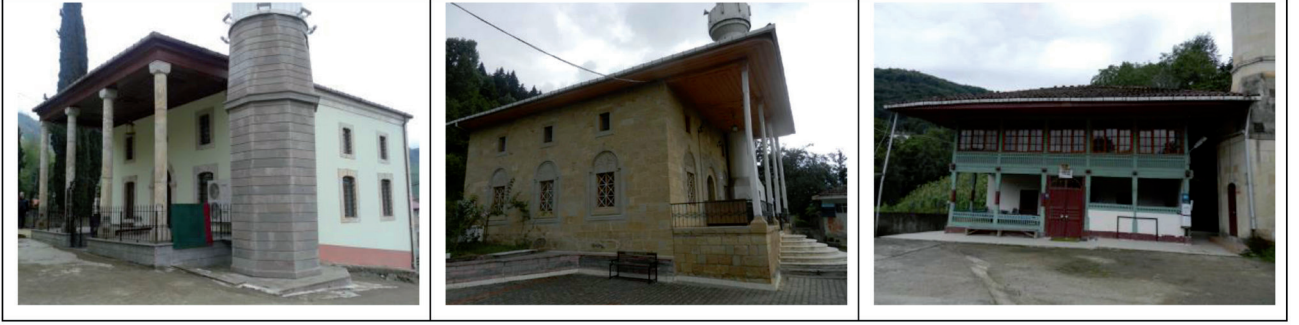
	Düz Tavan	Kademeli	Gizli Kubbe / Tonoz			
Saçaksız ya da dar saçaklı uygulamalar (30-50cm)						
Saçak genişliği 2.00m'ye varan uygulamalar						

Tablo 6. Tavan-üst örtü-saçak ilişki şeması

boyutlara ulaşan geniş saçaklar, bölgenin değişmez örtü biçiminin fark yaratan en belirgin uygulaması olarak öne çıkarlar. Bu bağlamda en genel ifadeyle bölgenin batı kanadındaki neredeyse tümüyle saçaksız uygulamaların aksine, Değirmendere Vadisi ile başlayan doğu kanadında kalan tüm vadi içi camilerde belirgin ölçülere ulaşmış bir saçak dikkati çeker (Tablo 7). Bu bölgedeki pek çok örnekte ortalama ölçülerde bir saçak uygulaması için beden duvarlarının yığma taş ya da ahşap olmasının önemi de yoktur. Değirmendere Vadisi Akmesic Köyü Camisi, Yanbolu Deresi Vadisi Dilek Köyü Nuroğlu Mahallesi ve Atayurt Mahallesi Merkez Camileri, Karadere Vadisi Tunalı Köyü Camisi, Küçükdere Vadisi Bereketli Köyü Masele Mahallesi ve Aşağı Ovalı İrfanlı Mahallesi Camileri, Manahos Deresi Vadisi Çamburnu Beldesi Kuşluca Mahallesi Camisi, Solaklı Deresi Vadisi Bölümlü Mithat Paşa Mahallesi ve Cumapazarı Serindere Mahallesi

Tablo 7. Trabzon bölgesi kırsal camilerinde üst örtü / tavan biçimlenmesi

Tavan / Üstörtü												
AKHISAR / AĞASAR DERESİ VADİSİ	ÇAMLIK DERESİ VADİSİ	FOL DERESİ VADİSİ	KALANİMA DERESİ VADİSİ	SERA DERESİ VADİSİ	DEĞİRMENDE RE VADİSİ	YOMRA DERESİ VADİSİ	YANBOLU DERESİ VADİSİ	KARADERE DERESİ VADİSİ	KÜÇÜK DERE VADİSİ	MANHANOZ DERESİ VADİSİ	SOLAKLI DERESİ VADİSİ	BALTACI DERESİ VADİSİ
												
												
												
												
												

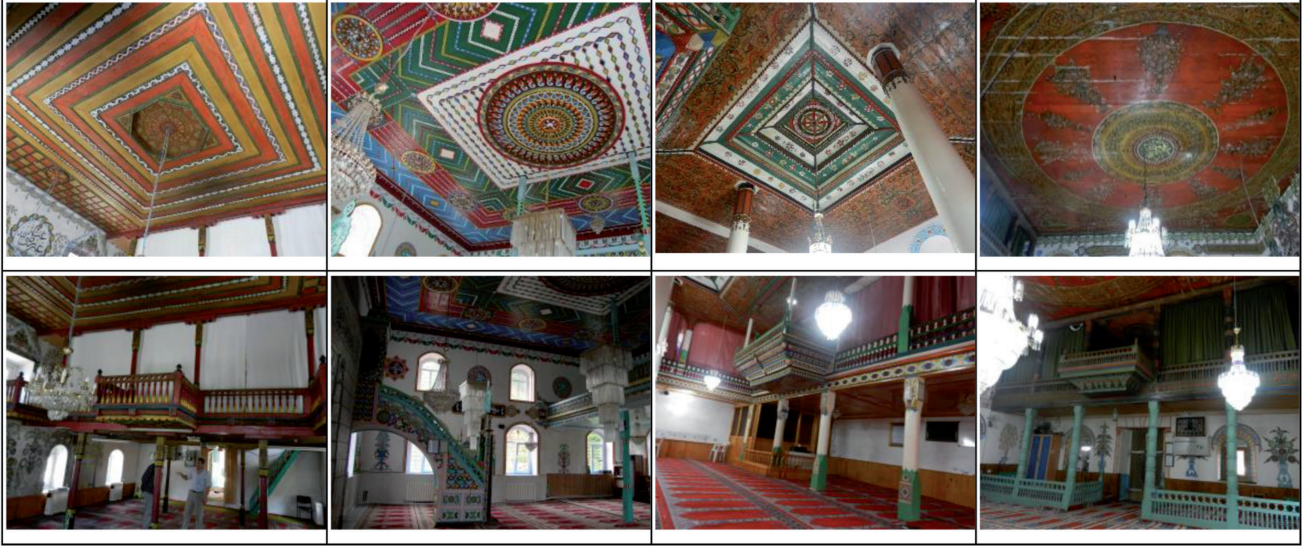
Resim 10. Sera Deresi Vadisi Dumankaya Köyü Camisi, Değirmendere Vadisi Akmesicit Köyü Camisi ve Solaklı Deresi Vadisi Kabataş Köyü Camisi

Camileri yığma taş ya da ahşap, ancak her durumda geniş sayılabilecek saçaklarıyla bölgenin dikkat çeken camileridir (**Resim 10**). Ancak Solaklı Deresi'nin iki camisi, Kondu ve Kabataş Köyü Merkez Camileri ise iki metreyi bulan olağanüstü boyutlardaki saçak uygulamalarıyla sadece vadinin değil tüm bölgenin de en dikkat çekici camileridir.

Ancak asıl belirgin çeşitlilik alternatifi olmayan bu örtü altındaki tavan düzenlemesindedir ve bunlar kimi örneklerde düz, kimilerinde kademeli, kimilerinde ise gizli kubbeli kombinasyonlarıyla ana ibadet alanının mekân etkisine farklı düzeylerde katkı sağlarlar (**Tablo 6**). Tavan biçimlenmesi bağlamında vadiler arasında belirgin bir ayrışmadan söz etmek mümkün değildir. Temelde her üç düzenlemenin de İspendama / Çatalzeytin Deresi ve Küçükdere Vadisi dışında tüm vadilerde görüldüğü söylenebilir. Bu bağlamda İspendama / Çatalzeytin Deresi Vadisi camilerinin yegâne tavan düzenlemesi düz formlu iken, Küçükdere Vadisi'nde gizli kubbeli tavan örneklerine rastlanmaz (**Tablo 7**).

Bölgenin en yalın tavan düzenlemesi için dahi ortak bir biçimlendirme kalıbından söz etmek mümkün değildir. Az ya da çok, bitkisel ya da geometrik, boyalı ya da renksiz, göbekli ya da göbeksiz çitakari düz tavanlar hemen her vadi için yaygın uygulamalar olarak dikkati çekerler. Akhisar / Ağasar Deresi Vadisi Doğancı Köyü Camisi, Yanbolu Deresi Vadisi Atayurt Mahallesi Merkez ve Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camileri, Manahos Deresi Vadisi Beşküy Yılmazlar Mahallesi Camisi ve Solaklı Deresi Vadisi Akköse Köyü Merkez Camisi renkli çitakari tavan bezemeleriyle öne çıkan bazı camilerdir. Ancak bunlar arasında Solaklı Deresi Vadisi Kabataş Köyü Merkez Camisi'ni ayrıca zikretmek gerekir (**Resim 11**). Zira caminin muhtelif ahşap bölümleriyle birlikte çitasız tavan bezemesinde de dikkati çeken kalem işi süslemelerin üslup olarak dönemin merkezi bezeme kalıplarına olan şaşırtıcı düzeyde yakınlığı nedeniyle bölge dışı ya da dönemsel üslubu bilen yerel ustalarca işlendiği yorumu yapılmıştır (İnce, 2004). Nitekim bazı camilerin ahşap bezeme işlerinde Doğu Karadeniz'in doğu sınırını teşkil eden Artvin-Hopa'dan gelen ustaların çalıştıkları da belirtilmiştir (Karpuz, 1989). Nedenlerini bilmemekle birlikte, Kabataş Köyü Merkez Camisi'nin yerel bezeme repertuarını aşan, inşa edildiği dönemin Barok üslup özellikli kalem işleriyle bölgenin yegâne örneğini teşkil etmesi, usta hareketliliğinin kimi durumlarda vadiler arasında aşarak payitahta kadar uzanabileceğini göstermesi bakımından önemlidir.

Kademeli tavan göbekleri de bölge camilerinin en yaygın ve ilgi çekici uygulamaları arasındadır. Kimi örneklerde kare, kimilerinde daire, kimilerinde ise sekizgen formlu göbekler hem yatay düzlemde iç içe geçerek, hem de düşeyde çatı boşluğu ile tavan yüzeyi arasında

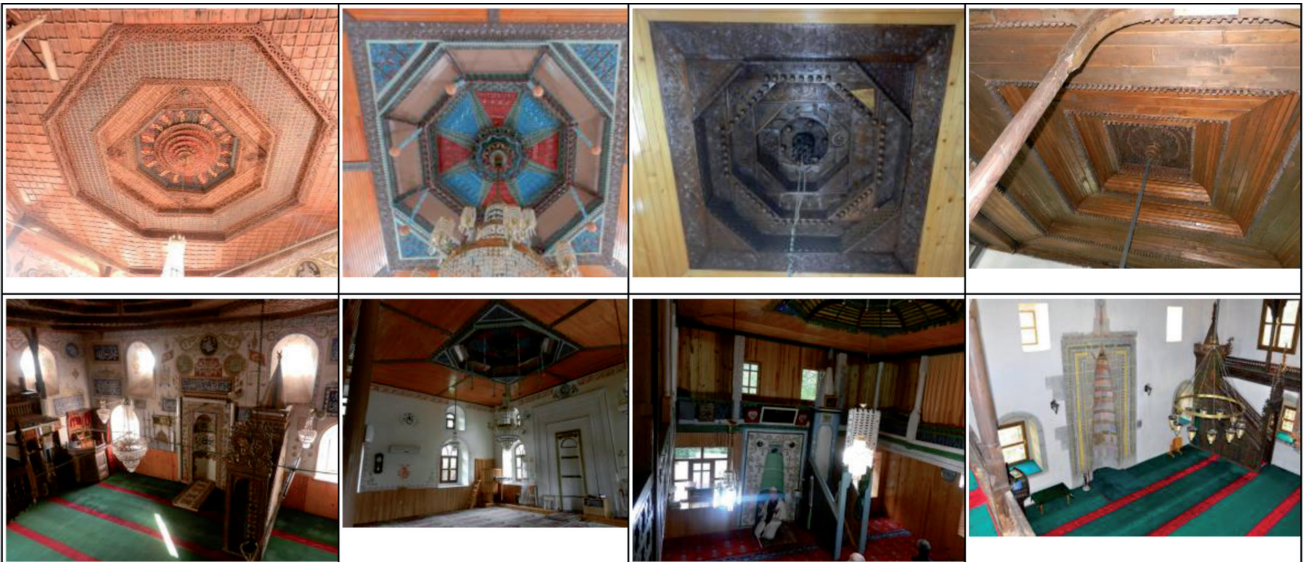

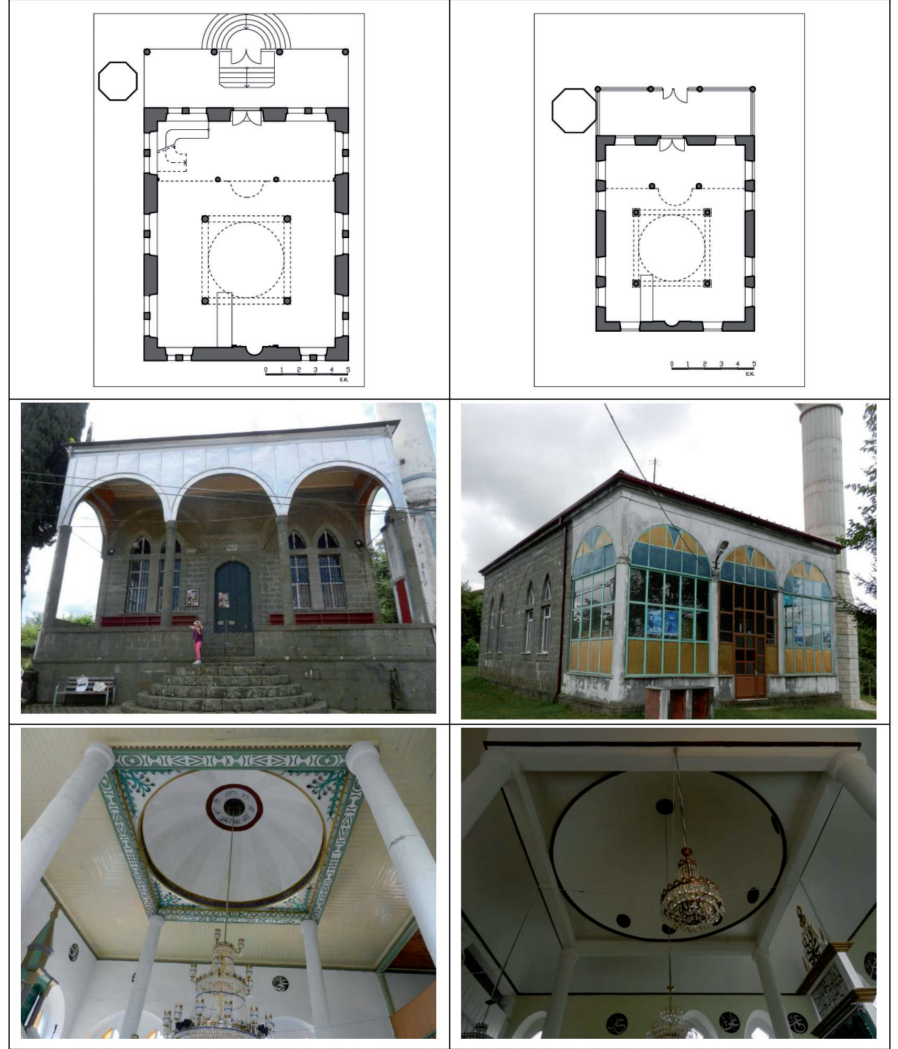
Resim 11. Ağasar Deresi Vadisi Doğanç Köyü Camisi, Yanbolu Deresi Vadisi Güneyce Köyü Büyük Mahalle Camisi, Manahos Deresi Vadisi Beşkoy Yılmazlar Mahallesi Camisi, Solaklı Deresi Vadisi Kabataş Köyü Merkez Camisi

kademelenerek mekân algısına üç boyutlu bir etki kazandırırılar. Fol Deresi Vadisi Ortaköy Camisi, Sera Deresi Vadisi Dumankaya Merkez Camisi, Değirmendere Vadisi Işıklar Köyü Camisi, Karadere Vadisi Turnalı Köyü Camisi, Küçükdere Vadisi Aşağı Ovalı İrfanlı Mahallesi Camisi, Manahos Deresi Vadisi Karacakaya Köyü ve Beşkoy Yılmazlar Mahallesi Camileri, Solaklı Deresi Vadisi Ballica Beldesi Merkez Mahallesi Yıldız, Bölümlü Mithat Paşa Mahallesi, Uğurlu Molla Ömerli Mahallesi, Kondu, Akdoğan Köyü, Çambaşı K. Orta Mahallesi Hacı Ömerli, Taşlıgedik Köyü, Uzuntarla Köyü ve Keler Köyü (Hüseyin Hoca Köyü Sahil) Camileri ile Baltacı Deresi Vadisi Sugeldi Köyü Camisi bölgenin farklı formlarda ve boyutlardaki dikkat çekici kademeli tavan örneklerini barındırırılar (**Resim 12**).

Resim 12. Karadere Vadisi Turnalı Köyü Camisi, Küçükdere Vadisi Aşağı Ovalı İrfanlı Mahallesi Camisi, Solaklı Deresi Vadisi Çambaşı Köyü Orta Mahalle Hacı Ömerli ve Kondu Köyü Camileri

Bölgenin belki de en ilgi çekici tavan uygulamaları ise gizli kubbeli olanlardır. Dört omuzlu çatı içine yerleştirilmiş küçük bağdadi bir kubbe, bu camileri diğerlerine göre anıtsal Osmanlı camilerine, özellikle tek üniteli camilere biraz daha yaklaştırır. Yerel ustaların ancak şehirde görebilecekleri

Resim 13. Akhisar Deresi Vadisi Türkelli Merkez Camisi ve Çamlık Deresi Vadisi Vardallı Merkez Camisi

temsil gücü yüksek bu camilere öykünüp öykünmedikleri bilinmemekle birlikte, bu mütevazı kubbe, muadillerinin aksine küçük boyutları itibariyle ana ibadet alanını tümüyle örtmez, dolayısıyla dekoratif bir etki yaratmaktan öteye de geçmez. Ancak Akhisar / Ağasar Deresi Vadisi Türkelli Köyü Merkez Camisi ile Çamlık Deresi Vadisi Vardallı Merkez Camisi'nin dört sütuna oturan kubbeleri (**Resim 13**), 16. Yüzyıl Osmanlı camilerinin çardak sistemini çağırıştırır. Fakat kubbe doğrudan bir çerçeve kirşe oturduğundan ve yekpare taş sütunlar birbirlerine kemerlerle bağlanmadan doğrudan tavana dayandığından bu etki zayıftır.

Ancak Trabzon şehir merkezinin hemen yanı başında, Değirmendere Vadisi'nin iç kollarından birisi olan Galyan Deresi Vadisi'nin iki camisi, söz konusu kubbeli çardak sistemin dört omuzlu çatı altında mütevazı boyutlarda ve biçimde tekrarını ortaya koyması bakımından ilginçtir. Bahçekaya Köyü ile Oğulağaç Köyü Camilerinde kubbenin oturtulduğu dört sütun hem birbirlerine hem de tıpkı kubbeli çardak sistemde olduğu gibi duvarlara kemerlerle bağlanır ve kubbeyi çevreleyen bu birimler kemer yayını takip eden tonoz benzeri örtülerle kapatılır (**Resim 13**). Merkezi kubbeli bu ilginç uygulama hem içinde bulunduğu vadiler grubunun hem de bölgenin yegâne örneklerini teşkil eder.

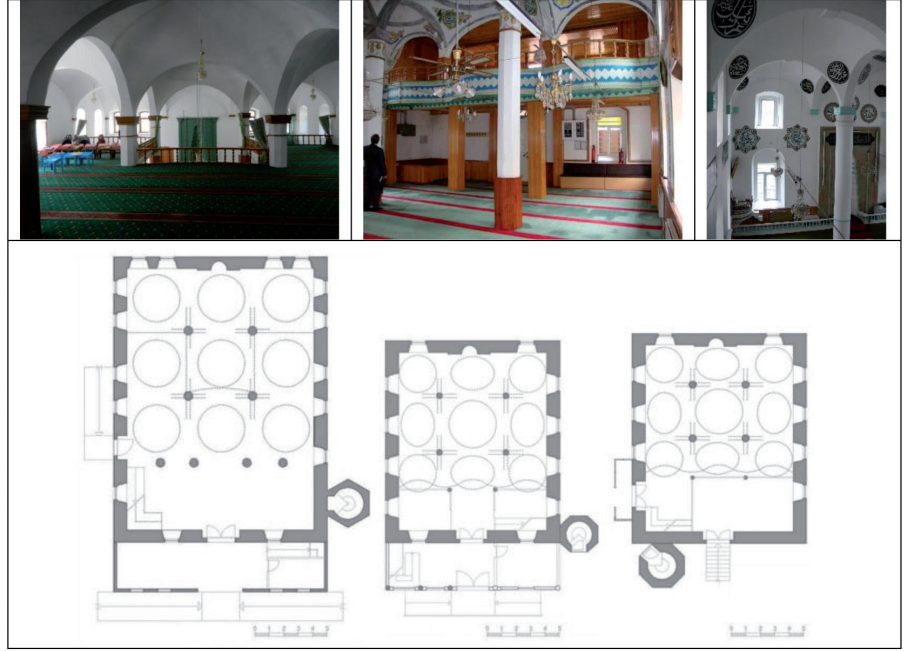

Resim 14. Değirmendere Vadisi ve kolları Oğulağaç ve Bahçekaya Köyü Camileri ile Trabzon Çarşı Camisi (Haşim, 2018, 70)

Yerel ustaların ufkunu genişleterek bu iki camide vadinin ve bölgenin yaygın cami kalıplarından sapmasının nedenleri merak konusudur ve bunda, 19. yüzyıla tarihlendirilen Trabzon'un en büyük camisinin etkisi, üzerinde düşünmeye değerdir. Şehrin kadim ticari merkezinin ortasında konumlanan Çarşı Camii'nin merkezi kubbesi her ne kadar altıgen bir çardağa otursa da yerel ustaların çardak sisteminin potansiyelinin farkına bu camide varmış olabileceklerini düşündürür. Yine bu görkemli camide çardağın doğu ve batı kanatlarındaki dörtgen boşlukların örtülme prensibi de Galyan Deresi Vadisi'ndeki bu iki mütevazı cami için ufuk açıcı olmuş olabilir.

Ancak söz konusu camilerin içinde yer aldıkları vadiler grubunun bölgenin en yaygın gayrimüslim cemaatini ve dolayısıyla bölgeye yayılmış pek çok kilise, şapel ya da manastırın planlama ve özellikle devşirme malzeme potansiyelini de gözden kaçırmamak gereklidir. Zira bölgenin karakteristik kilise planlamasının ana unsurunu dört sütun üzerine oturan merkezi bir kubbe ve yan neflerde tonoz örtü sistemi oluşturur (Özdenizci, 2020) ve söz konusu camilerin yekpare taş sütunlarının devşirme olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

Karadere Vadisi'nin üç camisi; Araklı Kalecik Mahallesi Camisi, Araklı Merkez Büyük Camisi ve Araklı Yeşilköy Merkez Fatih Sultan Mehmet Camisi'nde ise ilginç biçimde erken devir Osmanlı cami mimarisinin önemli bir tipolojisinin izleri görülür (**Resim 15**). En önemli örneğine Bursa Ulu Camisi'nde rastlanan bu çok üniteli cami tipolojisini karakterize eden, harimin üzerini örten birbirine eş büyüklükte kubbelerin varlığıdır. Bu camilerde de hemen hemen birbirine yakın boyutlarda 9 birimin üzeri bağdadi kubbe ve kubbemsi tonozlarla örtülmüştür. Ancak Galyan Deresi Vadisi'ndeki merkezi kubbeli iki caminin olası menşesine ilişkin yapılan

Resim 15. Araklı Merkez, Kalecik ve Yeşilköy Merkez Fatih Sultan Mehmet Camileri (Tuluk ve Durmuş, 2007) Yeşilköy Merkez Fatih Sultan Mehmet Camisi iç mekân fotoğrafı (S. Durmuş arşivinden)

değerlendirmeleri bu camiler için yapmak kolay değildir. Zira bölgede yerel ustaların öykünebileceği Osmanlı merkezi cami pratiğinin çok üniteli plan tipolojisini sürdüren herhangi bir örneğe rastlanmaz. En fazla 1902-03 tarihli Araklı Merkez Camisi'nin, daha geç tarihli Kalecik (20. Yüzyıl ilk yarısı) ve Yeşilköy Merkez Fatih Sultan Mehmet (1951-52) Camilerinin öncülü olabileceği yorumu yapılabilir (Tuluk ve Durmuş, 2007).

Yerel ustalar bölgenin batı ucunda, Akhisar / Ağasar Deresi Vadisi Düzköy Köyü Camisi'nde de ilginç biçimde, sanki 16. Yüzyıl Osmanlı camilerinin merkezi kubbeli çardak sistemini sütunsuz (Resim 18), sadece üst örtü kompozisyonu bakımından örnek almış görünürler. Örneklerine İstanbul'da Şehzade, Süleymaniye, Sultanahmet Camii gibi önemli selatin camilerinde rastlanan üst örtü şeması, bu camilerde iki boyutlu olarak düz tavan üzerine yeniden yorumlanmış izlenimi verir. Örtü bu caminin tavan düzlemi üzerine mükemmel bir geometrik düzen içerisinde merkezdeki kubbenin dört kenarına tonozlar, köşelere ise küçük bağdadi kubbeler yerleştirilerek inşa edilmiştir. Bölgenin doğu ucundaki Baltacı Deresi Vadisi Kireçli Köyü Camisi'nin merkezdeki kubbenin diyagonal olarak köşelerine yerleştirilmiş daha küçük bağdadi kubbeleri (**Resim 16**) ise ustasının herhangi bir bölgesel ya da merkezi kalıba öykünmeden, fantezi düzeyinde yalnız bir yenilik arayışı olarak yorumlanabilir.

Malzeme ve Yapım Tekniği

Doğu Karadeniz Bölgesi'nin yağmurlu ve nemli iklimsel koşulları ve ormanlık bitki örtüsünün tarih öncesine dayanan bir ahşap malzeme kullanım pratiği doğurduğu açıktır (Naza Dönmez, 2008). Bölgenin en yaygın yapı tipi olan ev, ahır, samanlık, ambar, değirmen gibi yapılarda kullanılan ahşabın (Karpuz, 1987) en genel ifadeyle tüm bölge camileri için de vazgeçilmez yapı malzemesini oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir. Ancak bu, araştırma kapsamındaki vadilerde büyük oranda ahşap camilerle karşılaşılacağı anlamına gelmez. Daha açık ifadeyle, alternatifi zaten olmayan çatı konstrüksiyonu ve kimi vadi içlerindeki deyim yerindeyse tabandan tavana kadar ahşapla inşa edilmiş camiler

Malzeme / Yapım Tekniği												
AKHISAR/ AĞASAR DERESİ VADİSİ	ÇAMLIK DERESİ VADİSİ	FOL DERESİ VADİSİ	KALANİMA DERESİ VADİSİ	SERA DERESİ VADİSİ	DEĞİRMEND ERE VADİSİ	YOMRA DERESİ VADİSİ	YANBOLU DERESİ VADİSİ	KARADERE DERESİ VADİSİ	KÜÇÜK DERE VADİSİ	MANHANOZ DERESİ VADİSİ	SOLAKLI DERESİ VADİSİ	BALTACI DERESİ VADİSİ

Tablo 9. Trabzon bölgesi kırsal camilerinde malzeme ve yapım tekniğinin dağılımları

Malzemeyi yapım tekniğinden ayrı tutmak mümkün değildir. Zira malzeme ister taş olsun ister ahşap, kullanılan tekniğe göre yapı karakteri önemli değişikliklere uğrar. Buna göre herhangi bir vadi ayrımı yapmaksızın, bölgede taş ve ahşap malzemenin kullanıldığı bir dizi yapım tekniğiyle karşılaşılır (**Tablo 8**). Yığma taş sistemin ana yapı strüktürünü oluşturduğu camiler en yaygın olanıdır ve tüm vadilerde karşılaşılan olağan uygulama da budur.

4-5 cm. kalınlığındaki çam veya kestane tahtalarının köşelerde kurtboğaz geçme tekniğiyle birleştirilerek (Karpuz, 1990) uygulandığı, tümüyle yığma ahşap sistemle inşa edilmiş camilere sadece Manahos Deresi ve Solaklı Deresi Vadilerinde üç camide rastlanır. Çamburnu Beldesi Kuşluca Mahallesi Camisi, Manahos Deresi Vadisi'nin bu nitelikteki yegâne camisidir. Diğer ikisi ise hemen yanı başında, Solaklı Deresi Vadisi Uzungöl Filak Mahallesi ile Keler Köyü (Hüseyin Hoca Köyü Sahil) Camileridir. Ana yapı strüktürünü sadece ahşap malzemenin oluşturduğu, ancak yığma ahşap ve ahşap karkas sistemin bir arada kullanıldığı camilere ise Küçükdere Vadisi ile Solaklı ve Baltacı Deresi Vadilerinde rastlanır (**Tablo 9**).

Küçükdere Vadisi Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi'nin tümüyle yığma ahşap sistemli duvarları, sadece harimin bitişiğindeki medrese odasının batı duvarında değişikliğe uğrar. Duvar burada sıvalı ahşap karkas sisteme dönüşür. Solaklı Deresi Vadisi Güney Mahallesi Camisi'nde muska dolgulu ahşap karkas duvarlar mahfil katının batı kanadındaki bir bölümle sınırlı tutulmuş, muska dolmaların içleri de ilginç biçimde boş bırakılmıştır. Ana yapı strüktürü yığma ahşap sistem olan Baltacı Deresi Vadisi Dereyurt Köyü Camisi'nde ise harim bölümüyle doğrudan ilişkisi bulunmayan, ancak caminin fonksiyonel bileşeni olarak kurgulanmış kısmın duvarları göz dolmalı ahşap karkas sistemle inşa edilmiştir.

Aynı malzemenin iki farklı sistemle aynı yapı kabuğu içerisinde kullanılması yapı ustalarının keyfi davranışlarıyla açıklanamayacağına göre, her üç camideki kullanım yerlerinden hareketle, muska ya da göz dolmalı ahşap karkas sistemin doğası gereği daha kalın bir duvar kesiti, dolayısıyla ısı yalıtımı açısından daha kontrollü bir çeper yaratması, söz konusu camilerin daha geniş zaman aralıklarında kullanılan bu birimlerde tercih edilmesini açıklayabilir. Zira Güney Mahallesi Camisi'nde her ne kadar -hiç de yaygın olmayan bir biçimde- dolgusu yapılmamış olsa da muska dolgulu duvar, mahfil katının ibadet dışında eğitim amacıyla da kullanılan bölümünde tercih edilmiştir. Bereketli Köyü Masele Mahallesi ve Dereyurt Köyü Camilerinde de durum aynıdır. Burada da göz dolmalı duvarlar, harimin bitişiğindeki medrese odasının dış duvarını ya da duvarlarını oluşturur. Uğurlu Molla Ömerli Mahallesi ve Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi Cumhuriyet Camilerinde ise neredeyse yapının tümüne yayılan göz dolma ve muskalı dolgulu ahşap karkas sistem harim kısmının gerektiğinde medrese eğitimi için de kullanıldığı biçiminde açıklanabilir (**Resim 17**).

Taş ile ahşabın ana yapı strüktürünü oluşturduğu, ancak sadece yığma taş ve yığma ahşap sistemin bir arada kullanıldığı tüm camiler, biri dışında Solaklı Deresi Vadisi'ndedir. Bölümlü Mithat Paşa Mahallesi Camisi, Taşçılar Köyü Merkez Camisi ve Taşkırın Köyü Camisi Solaklı Deresi Vadisi'nin; Sugeldi Köyü Camisi ile yıkılan Ağaçalı Köyü Camisi (Karpuz, 1992; Karpuz, 1995) ise Baltacı Deresi Vadisi'nin zemin katı tümüyle yığma taş, üst katı ise ahşap yığma sistemle inşa edilmiş camileridir. Bu gruba dâhil edilebilecek Solaklı Deresi Vadisi içerisindeki kimi camilerde ise taş

Resim 17. Güney Mahallesi, Dereyurt Köyü, Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi Cumhuriyet ve Uğurlu Molla Ömerli Mahallesi Camileri

duvar harimin sadece üç duvarını çevreler. Son cemaat mahalline bakan dördüncü duvar ise ahşaptandır. Cumapazarı Serindere Mahallesi Camisi, Akdoğan Köyü Camisi ve Akpınar Köyü Mescidi bu camilerdendir. Solaklı Vadisi'nin az sayıda tek katlı, bir başka ifadeyle mahfil katı olmayan camilerinden birisi olan Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban Camisi'ni ise bu gruba dâhil etmekle birlikte, bu camide taş duvar, bitişiğindeki medrese odasının sadece güney duvarı boyunca uzanması bakımından sıra dışı bir örnektir. Ayrıca Zincirlitaş Köyü Merkez Camisi de yığma taş ve bu kez ahşap karkas sistemin bir arada kullanıldığı tek örnek olması nedeniyle ayrıca zikretmeyi gerektirir. Bu camide zemin katın güney ve batı duvarları yığma taş iken üst kattaki medrese odasının iki dış cephesi göz dolma, geri kalan bölümler ise sıvalı ahşap karkas sistemle inşa edilmiştir.

Zemin kat dışında neredeyse yapının tamamının göz dolma veya muskalı dolgu ahşap karkas sistemle inşa edildiği örnekler ise sadece Solaklı Deresi Vadisi'nde rastlanır. Taş yığma bir alt zemin üzerine inşa edilen Uğurlu Molla Ömerli Mahallesi Camisi'nde harim ile üst kattaki odalarda yamaca dayanan ve ocak yeri bulunan yığma taş duvar ve görevli odasının ahşap yığma batı duvarı dışında diğer cepheler muskalı dolgu duvar olarak inşa edilmiştir. Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi Cumhuriyet Camisi'nde medrese ve görevli odası olarak kurgulanan zemin kat ve üst kattaki ana mekân da tümüyle göz dolmalı ahşap karkas sistemle inşa edilmiştir.

Son olarak, Solaklı Deresi Vadisi üç yapım tekniğinin bir arada kullanıldığı bir grup camiye de ev sahipliği yapar. Ancak yığma taş, yığma ahşap ve ahşap karkas sistemin bu camilerde bir arada kullanımının bir standardından bahsetmek mümkün değildir. Mahfil katı olmayan Uğurlu Molla Ömerli Mahallesi Camisi'nin üç harim duvarı muska dolmalı, son cemaat mahalline bakan dördüncü duvarı ise ahşap yığmadır. Burada da pek çok başka örnekte olduğu gibi, bitişiğindeki medresenin güney duvarı yığma taş olarak inşa edilmiştir. Zemin katı yığma taş, üst katı ahşap yığma olan Günebakan Köyü Camisi'nde mahfil katının batı kanadının ahşap karkas sistemli göz dolma olması da şaşırtıcı değildir. Kondu Camisi'nde de benzer biçimde zemin kat ile mihrap duvarının tümü yığma taş ile inşa edilmiş, mahfil katının yan duvarları sıvalı ahşap karkas ve önündeki terasa bakan cephede de yine kimi camilerde olduğu gibi ahşap yığma sistem uygulanmıştır.

SONUÇ: "Yemurtayı nallardı da kırmazdı. Oyle ustalar varıdi eskiden"(6)

Araştırma kapsamında elde edilen ve bu metne girememiş pek çok başka veri üzerinden bölge kırsal camilerinin niteliğine ilişkin şüphesiz başka analiz, değerlendirme ve tipolojik sınıflandırmalar da yapılabilir. Örneğin elde edilen veriler kapı, pencere biçimlerinden cephe karakterlerine;

mihrap, minber, vaiz kürsüsü gibi iç mekânın değişmez fonksiyonel bileşenlerinden sütun, kemer formlarına; bezeme programından yapıların tarihlendirilmesine ve usta hareketliliğinin izlerinin sürülmesine kadar geniş bir yelpazede bu yapı grubunun aydınlatılması için önemli bir potansiyele sahiptir. Her şeyden önce bölgenin topoğrafik yapısıyla da uyumluluk gösteren bugünkü idari taksimata göre Trabzon bölgesine yayılmış 14 vadi içerisinde yer alan, en erken tarihli 18. yüzyıla kadar inen ve yerel usta hareketliliğiyle üretilmiş kırsal camilerin, yakın zamana kadar topoğrafik güçlükler nedeniyle içinde yaşayan halklara sosyal ve kültürel izolasyon sağlayan vadilerin kendi iç dinamikleri çerçevesinde var oldukları ve biçimlendikleri rahatlıkla söylenebilir. Bugüne ulaşmış kimi camilerin vadi içi kervan yollarıyla, geçitlerle ve pazar yerleriyle ilişkili olarak inşa edilmiş olması bunun en belirgin göstergesidir. Merkezi konumları ve kimilerinin hazire içinde yer aldıkları dikkate alındığında, bölgenin geneline yayılan geniş bir coğrafyada karşılaşılan ve yapıya Cuma Camii niteliği katan kullanım pratiğinin (Can, 1988; Naza-Dönmez, 2008; Bayhan, 2020) bu camilerin bir kısmı için de geçerli olduğu düşünülebilir. Son cemaat mahalli, mahfil kullanımı, örtü ve tavan biçimlenmesi, malzeme ve yapım teknikleri ve hatta bezeme gibi caminin temel bileşenlerinin vadi içi tekrarı da bu izole yaşamın kanıtı gibidir. Bu durum aynı zamanda, yerel ustaların vadi içi hareketliliğini de açıkça ortaya koyması bakımından önemlidir, ancak bu hareketliliğin kimi durumlarda vadi ile sınırlı kalmadığı, komşu veya birkaç vadi ötesine kadar uzanabildiği de anlaşılmıştır. Aynı veriler bölgenin batısı ile doğusu arasında belirgin bir tipolojik ayrımın varlığını da ortaya koymuştur.

Ancak yapılan araştırmalar bölgenin kırsal cami mimarisinin kodlarını ortaya koymanın yolunun sadece tipolojik bir tekrarı izini sürmekten geçmediğini, aksine, bölgenin en ilginç ve ufuk açıcı uygulamalarının nispeten çok daha seyrek tekrar eden endemik örneklerde aranması gerektiğini de açıkça ortaya koymuştur. Tamamına yakını vadi içinde ve gerektiği durumda komşu vadiler arasında hareket halinde olan yerel ustaların parlak zekâsının ürünü olan bu rasyonel uygulamalar, bir taraftan temelde Osmanlı merkezi anıtsal cami kalıplarına sadık kalırken, diğer taraftan da yerin gerektirdiği özel sorunlara cevap arayan bir esneklikle üretilmiştir.

Maharetli yerel ustaların elinden çıkan bu ilginç uygulamalardan birisi “mahremiyet” odaklıdır. Çağdaş cami mimarisinin de en temel sorunlarından birisi olan kadın kullanıcının özellikle tahliyesine ilişkin sorunlar, bu camilerde mahfil katlarını kullanan kadınların alt kattaki cemaate karıştırılmadan en kısa yoldan dışarı alınmasıyla çözülmüştür. Küçükdere Vadisi Aşağı Ovalı İrfanlı Mahallesi Camisi’nde olduğu gibi mahfil katı merdiveniyle doğrudan ilişkilendirilmiş ikinci bir giriş kapısı bu sorunun asgari düzeyde çözümünü göstermesi bakımından ilginçtir. Daha keskin bir zihinsel hassasiyet ise Solaklı Deresi Vadisi’ndeki Bölümlü Mithat Paşa Mahallesi ve Uzungöl Filak Mahallesi Camilerinde görülür. Bu iki camide bu sorun, yine bağımsız bir başka girişle ilişkilendirilmiş mahfil merdiveninin bu kez ana ibadet alanından duvarlarla ayrılarak kadın cemaatinin bağımsız olarak girişi ve tahliyesini olanaklı hale getirmesi yanında, görünmesini de engellemesi bakımından ilgi çekicidir. Bu sorun, yamaca dayandırılma zorunluluğu olan kimi camilerde ise, doğal zeminden mahfil katına doğrudan giriş kapısı açılarak çözülmüştür.

Bu konuda en parlak fikirlerden birisi de mahfil terası uygulamasıdır. Örneklerine sadece Solaklı ve bitişiğindeki Baltacı Deresi Vadisi’ndeki

birkaç camide (Solaklı Deresi Vadisi Kondu, Kabataş Köyü Merkez ve Cumapazarı Serindere Mahallesi Camileri ile Baltacı Deresi Vadisi Sugeldi Köyü Camisi) görülen bu uygulamada, son cemaat mahallinin üzerine yerleştirilen mahfil katıyla ilişkilendirilmiş geniş saçaklı teras ve buna eklenen ahşap bir merdiven, bu kattaki cemaatin ana ibadet alanına indirilmeden doğrudan dışarıya alınmasını olanaklı hale getirmiştir. Öte yandan mahfil katıyla ilgili bu tür düzenlemelerin sadece kadın cemaatin mahremiyetini değil; Cuma, bayram ve cenaze gibi kalabalık namazlarda erkeklerle tahsis edildiği durumlarda cemaatin tahliyesini de kolaylaştıran önemli bir düzenleme olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

Bir diğer ilginç uygulama ve fonksiyonel kayma camilerin son cemaat mahalliyle ilgilidir. Araştırma kapsamında yapılan tespitler, yerel ustaların caminin bu önemli bileşeni konusunda bir taraftan merkezi anıtsal cami mimarisinin tipolojik kalıplarına sadık kalırken, öte yandan da yapının bulunduğu arazinin çevresel unsurlarına duyarsız kalmadıklarını hem biçimsel hem de fonksiyonel olarak söz konusu kalıpların dışına çıkma esnekliğini gösterebildiklerini ortaya koymuştur. Ancak asıl önemli değişiklik bu mekânın işleviyle ilgilidir. Zira en özgün örneklerine Solaklı Deresi ve Baltacı Deresi Vadilerinde; Bölümlü Mithat Paşa Mahallesi, Günebakan Köyü, Güney Mahallesi, Sugeldi Köyü ve Dereyurt Köyü Camileri ile Akpınar Köyü Mescidi'nde rastlanan bu uygulama, bu mekânın artık geç gelen cemaatin namaz kılması için ayrılan bir son cemaat yeri olmaktan çıkarak bir geçiş ve sosyalleşme mekânına dönüştüğünü göstermiştir. Bir başka deyişle, sabit oturma donatılarıyla bir "dış sofa" gibi kurgulanan bu mekândan -klasik işleviyle- bir "son cemaat mahalli" olarak bahsetmek artık olanaksızdır.

Yerel ustaların bölgenin kırsal cami mimarisine kazandırdığı en önemli ve akılcı uygulamalardan birisi de çok işlevli camilerdir. Şüphesiz içinde buldukları ve kendilerinin de bir parçası oldukları toplumun sosyal ve kültürel taleplerinin bir yansıması olan bu camiler, Osmanlı külliyelerinin her anlamda mütevazı muadilleri olarak düşünülebilirler. Aynı yapı kabuğu altında cami ile bir ya da birkaç odadan oluşan bu yalın ancak son derece fonksiyonel örneklere, bölgenin doğu ucundaki Solaklı Deresi ve Baltacı Deresi Vadileri dışında nadiren rastlanır. Kimi zaman harimle, kimi zaman da mahfil katıyla doğrudan ilişkili oda ya da odalar da kendi içinde birden fazla kullanıma hizmet ederler. Bu iki vadedeki kadim medrese geleneği dikkate alındığında temel işlevlerinin derslik oldukları rahatlıkla düşünülebilir (Günaydın, 2008; Tunçer, 2017; Karpuz, 1992; Karpuz, 1995). Ancak uygun zamanlarda ve durumlarda, özellikle kış aylarında cemaat için birer sosyalleşme mekânı oldukları da açıktır. Solaklı Deresi Vadisi'nde Bölümlü Beldesi Fatih Mahallesi Kaban Mahallesi, Uğurlu Molla Ömerli Mahallesi, Tüfekçi Köyü Elmalı Mahallesi, Ormancık Köyü Merkez, Zincirlitaş Köyü, Uzuntarla Köyü, Uzungöl Kasabası Filak Mahallesi, Cumapazarı Serindere Mahallesi, Dağönü Köyü Merkez, Soğanlı Köyü Üçdirek Mahallesi Camileri, ve Akpınar Köyü Mescidi; Baltacı Deresi Vadisi'nde Dereyurt Köyü ve Sarmaşık Köyü Camileri; Küçükdere Vadisi'nde Bereketli Köyü Masele Mahallesi Camisi ile Yanbolu Deresi Vadisi'nde Nuroğlu Mahallesi ve Güneyce Köyü Orta Mahalle Camileri bölgenin bu nitelikteki en özgün örnekleri olarak dikkati çekerler.

Son olarak, sadece Karadere Vadisi'nin üç camisiyle sınırlı olan, yerel konstrüktif tekniklerle üretilmiş çoklu kubbe uygulaması da bölgede faaliyet gösteren ustaların Osmanlı cami geleneğine kazandırdıkları en özgün uygulamalardandır. Bölge için olağan denebilecek dört omuzlu çatı

içerisine gizlenmiş bağdadi tek kubbe uygulaması, bu üç camide yerini dört sütunla taşınan dokuz bağdadi kubbeye bırakmıştır. Böyle bir üst örtünün belirlediği plan tipolojisi yabancı değildir. Her üç caminin temelinde sergilediği plan tipolojisinin Osmanlı cami geleneğindeki karşılığını, mimarlık terminolojisine çok üniteli camiler olarak girmiş tipolojide aramak doğru olur. Ancak bunların aksine Araklı'daki üç camide mahfil katının üzeri düz ahşap tavadır. Dolayısıyla altta yaklaşık kare bir alanı kaplayan dokuz kubbe ile harimin kuzey duvarı boyunca yayılmış mahfil katının örtüsü, iç mekânı mihrap aksı boyunca dikdörtgen bir biçime sokar. İç örtüdeki bu farklılık dışa yansımaz (Tuluk ve Durmuş, 2007).

Ancak yakın çevrede Osmanlı anıtsal mimarisinin bu çok üniteli cami tipolojisini tekrar eden örnek bir yapıya rastlanmaması böyle bir uygulamanın menşei konusunda sağlam değerlendirmeler yapmayı engeller. Ancak yine de bölgenin cami geleneğine kattıkları diğer özgün uygulamalar dikkate alındığında "yumurtayı nallayacak" kadar becerikli yerel ustaların "bağdadi kubbeli, çok üniteli sakıflı cami tipolojisi"ni son dönem halkası olarak Osmanlı cami mimarisine kazandırdıkları da rahatlıkla söylenebilir (Tuluk ve Durmuş, 2007).

KAYNAKÇA

- AYGÜN, N. AÇIK, T., ŞİMŞEK, E. (2019) *Trabzon Hurufat Defterleri-Vakıflar ve Görevlileri (1691-1835)*, Serander Tarih Yayınları, Ankara.
- ATMACA, M. (2005) *İçinde Tonya*, Tonya Belediyesi Yayınları, Topkar Matbaacılık, Trabzon.
- BAKİ, O. T., ARAS, E., YILMAZ, B. (2016) Evaluation Of Land Loss For Enviromental Facts: The Atasu Dam Example, *International Black Sea Congress on Environmental Sciences*, Full Paper Book (31 Ağustos-3 Eylül 2016) (1), Giresun; 31-42.
- BAYHAN, A. A., (2020) *Geçmişten Günümüze Ordu'nun Geleneksel Ahşap Camileri*, Ordu Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Ordu.
- BİLGİN, M. (1990) *Sürmene Tarihi*, Sürmene Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul.
- BİLGİN, M. (2006) *Doğu Karadeniz'de Bir Derebeyi Ailesi Sarializâdeler (Sarallar)*, Serander Yayınları, Trabzon.
- BİLGİN, M. (2013) *Karadeniz Dünyası*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- BOSTAN, H. (2005) Çaykara ve Dernekpazarı Tarihi, *Geçmişten Geleceğe Çaykara ve Dernekpazarı*, Çaykara ve Dernekpazarı Kültür Yardımlaşma Cemiyeti Yayını, Seçil Ofset, İstanbul; 17-94.
- BRYER, A. (1986) Rural Society of Matzouka, *Cotinuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Symposium Papers (May 1982) ed. A. Bryer, H. Lowry, Dumbarton Oaks, Washington; 53-95.
- Çaykara ve Dernekpazarı Kültür ve Yardımlaşma Derneği (2015) *1929-1973 Yıllarında Çaykara'da Afete Bağlı Göçler*. [<http://caykaradernek.org.tr/tarihce-afete-bagli-gocler.html>] Erişim tarihi (27.12.2020).
- CAN, Y. (1988) *Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler*, Etüt Yayınları, Samsun.
- DURMUŞ, A. (2010) *Tarih ve Kültürü ile Maçka*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon.

- DURMUŞ, S., SUIÇMEZ, H., DİLEK, Z. (1996) *Her Yönüyle Araklı*, Araklı Anadolu Öğretmen Lisesi Kültür Yayınları, Eser Ofset, Trabzon.
- DÜZENLİ, H. İ. (2006) Temel'in Bir Yapı Ustası Olarak Portresi ya da Yumurta Nallama Sanatı, *Temel Kimdir*, ed. Ö. Asan, Heyamola Yayınları, İstanbul; 18-29.
- EMECEN, F. (2006) Of Kasabasının Ortaya Çıkışı Üzerine Notlar, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 1(1) 45-54.
- EMECEN, F. (2010) *Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi, Ağasar Vadisi: Şalpazarı-Beşikdüzü*, Serander Yayınları, Trabzon.
- EMECEN, F. (2020) *Karadeniz Kıyı Kentleri Tarihi*, Turkuvaz, İstanbul.
- GÜNAYDIN, M. (2008) Of Medreselerinin Tarihi Fonksiyonelliğine Bakış, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* (12) 101-36.
- İNCE, K. (2004) Kabataş Köyü Merkez Camii, Çaykara, Trabzon, *Vakıflar Dergisi* 28 225-36.
- Karadeniz Kültür Envanteri (2020), *Küllüye*. [<http://karadeniz.gov.tr/kulluye/#prettyPhoto>] Erişim tarihi (13.12.2020).
- KARPUZ, H. (1989) Doğu Karadeniz Bölgesinde Bazı Ahşap Camiler, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2(4) 37-45.
- KARPUZ, H. (1987) Halk Mimarisinde Ahşap Yığıma Çantı Yapılar, *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları 87 (24), Ankara; 165-81.
- KARPUZ, H. (1990) Trabzon Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Camiler, *Vakıflar Dergisi* XXI 281-98.
- KARPUZ, H. (1992) Of İlçesi'nde Ağaçlı Köyü Camii, *Lale* 8 20-4.
- KARPUZ, H. (1993) Rize Çayeli Ormancık Köyü Camii, *Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı*, Konya; 253-62.
- KARPUZ, H. (1995) Yok Olmuş Bir Sanat Eserimiz Of Ağaçlı Köyü Camii, *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi II*, Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Ankara; 341-52.
- KARPUZ, H. (2018) *Trabzon Merkez ve İlçelerindeki Önemli Tarihi Yapılar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KATIPOĞLU ÖZMEN, C. (2018) Challenging the Canon: Reading the 19th Century Ottoman Architecture Through Provincial Mosques, *Prostor: A Scholarly Journal of Architecture and Urban Planning* 26-1 (55) 116-31.
- KAZAZ, E. (2016) *Trabzon Kırsal Cami Mimarisi*, yayımlanmamış Doktora Tezi, Mimarlık Bölümü, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.
- KOCABAŞ, M. (2019) *Trabzon Solaklı Vadisi Çağdaş Camilerinde Gelenekten Kopuşun Niteliği Üzerine Bir Değerlendirme*, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimarlık Bölümü, Avrasya Üniversitesi, Trabzon.
- MEEKER, M. E. (2005) *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

- MEEKER, M. E. (1971) The Black Sea Turks; Some Aspects of Their Ethnic and Cultural Background, *International Journal of Middle East Studies* 2(4) 318-48.
- NAZA-DÖNMEZ, E. E. (2008) *Wooden Mosques of the Samsun Region, Turkey, From the Past to the Present, in the Light of Surveys Carried out in the Years 2001-2003*, BAR (British Archaeological Reports), Archaeopress, Oxfordshire.
- ÖZDENİZCİ, E. (2020) *Trabzon-Değirmendere Hamsiköy Vadisi'nde Gayrimüslim İbadet Yapıları*, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimarlık Bölümü, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.
- ÖZGÜNER, O. (1970) *Köyde Mimari, Doğu Karadeniz*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara.
- SÜMERKAN, M. R. (1990) *Biçimlendiren Etkenler Açısından Doğu Karadeniz Kırsal Kesiminde Geleneksel Evlerin Yapı Özellikleri*, yayımlanmamış Doktora Tezi, Mimarlık Bölümü, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.
- SÜMERKAN, M. R. (1991) Doğu Karadeniz'de Kırsal Kesim Geleneksel Ev Plan Tiplerinin Yöresel Dağılımı, *Türk Halk Mimarisi Sempozyumu Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma Dairesi Yayınları: 148, Seminer Kongre Bildirileri Dizisi: 30, (5-7 Mart 1990 Konya) Ankara; 173-84.
- SÜMERKAN, M. R., OKMAN, İ. (1999) *Kültür Varlıklarıyla Trabzon I*, T. C. Trabzon Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Trabzon.
- TULUK, Ö. İ. (2006) Osmanlı Camilerinde Mekân Kurgusu Açısından Kare Tabanlı Baldaken Varyasyonları (15.-17. yy), *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi* 21(2) 275-84.
- TULUK, Ö. İ. (2016) Of'un Mimarlık Mirasının Kökenleri Üzerine Yorumlar, *Başlangıçtan Günümüze Her Yönüyle Of*, ed. H. Öksüz, M. Coşar, V. Usta, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon; 429-38.
- TULUK, Ö. İ., DURMUŞ, S. (2007) Araklı'nın Çok Kubbeli Camileri, *Arredamento Mimarlık* (12) 110-6.
- TULUK, Ö. İ., KAZAZ, E. (2016) Trabzon Bölgesi Kırsal Cami Mimarisi Üzerine Tipolojik Bir Değerlendirme, *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*, Bildiriler Kitabı (8-10 Ekim 2015) der. Ş. Saylan, B. Saylan, Trabzon Büyükşehir Belediyesi yayın no: 112 (2), İstanbul; 1067-84.
- TULUK Ö. İ., KAZAZ, E. (2017) Günümüz Cami Mimarisi İçin Ufuk Açıcı Bir Miras: Doğu Karadeniz Kırsal Camileri, *Çağımızda Cami Mimarisinde Arayışlar Uluslararası Sempozyumu*, Bildiriler Kitabı (18-20 Kasım 2016) ed. A. Yılmaz, F. Narmanlı, M. Fatsa, Giresun Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayınları; 236-45.
- TULUK, Ö. İ., KAZAZ, E. (2018) Trabzon Değirmendere Vadisi'nde Geç Dönem Osmanlı Mirası: Kırsal Cami Geleneği Üzerine Bir Tipoloji Denemesi, *Osmanlı'da Mimari Sanat ve Yemek Kültürü*, ed. M. B. Z. Aydın, R. Aydın, Mahya Yayıncılık, İstanbul; 133-48.

TUNÇER, M. (2017) Oflu Hocaların Yetiştikleri Medreseler, Talebe ve Medrese Sayılarına İlişkin Bazı Rivayetlerin Analizi, *Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* (16) 25-46.

UMUR, H. (1949) *Of ve Of Muharebeleri*, Güven Basımevi, İstanbul.

UMUR, H. (1956) *Of Tarihine Ek*, İstanbul.

Received: 07.01.2021; Final Text: 26.10.2021

Keywords: Eastern Black Sea; Trabzon; valleys; rural mosques.

TRABZON REGION RURAL MOSQUES: A MORPHOLOGICAL EVALUATION ON THE LOCATION-BUILDING RELATIONSHIP

The Eastern Black Sea region has a unique geographic structure with deep valleys perpendicular to the shore lined up one after the other. Until the middle of the 20th century, the plains of the region close to the shore formed the commercial centers of the region with their seaport-market characteristics, while the settlement basins with rural life were located in the depths of these valleys. These valleys, where it is difficult to pass from one to the other, create an isolated environment for the peoples they host; they also served as barriers for architectural practices as well as social and cultural structure. Modern research on rural housing culture has shown this fact clearly.

Even a superficial observation reveals that this is also true for the mosques/masjids scattered in the valleys, between the valleys in the westernmost and easternmost parts of Trabzon, according to today's administrative division. As a matter of fact, when 155 mosques/masjids spread over 14 valleys whose existence was determined within the scope of the research were examined, it was understood that the historical caravan routes passing through the valleys, bazaars and bazaars established a close relationship with the locations of these mosques. And it is clear that some very rational architectural practices within this diversity were carried out by local masters who were roaming in the valley or between the nearby valleys.

The aim of the study is to read and reveal the similarities and divergences between the architectural characters of rural mosques scattered in the valleys, between the Ağasar Creek Valley in the westernmost part of Trabzon province and the Baltacı Creek Valley in the east, in the context of the valleys that serve as barriers, according to the administrative division paralleling the current valley borders.

TRABZON BÖLGESİ KIRSAL CAMİLERİ: YER-YAPI İLİŞKİSİ ÜZERİNE MORFOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME

Doğu Karadeniz bölgesi, birbiri ardına sıralanan kıyıya dik derin vadileriyle kendine özgü bir coğrafik yapıya sahiptir. 20. yüzyılın ortalarına dek bölgenin kıyıya yakın düzlükleri iskele-pazar nitelikleriyle bölgenin ticari merkezlerini oluştururken, kırsal yaşamın sürdüğü yerleşim havzaları ise bu vadilerin derinliklerinde yer almışlardır. Birinden diğerine geçmenin oldukça zor olduğu bu vadiler, içinde barındırdığı halklar için izole bir ortam yaratırken; sosyal, kültürel yapı yanında mimari pratikler için de birer bariyer görevi görmüşlerdir. Kırsal barınma kültürü üzerine oluşmuş modern araştırmalar bunu açıkça ortaya koymuştur.

Yüzeysel bir gözlem dahi bugünkü idari taksimata göre Trabzon'un en batısındaki ile en doğusundaki vadiler arasında, vadi içlerine dağılmış cami/mescitler için de bu durumun geçerli olduğunu ortaya koyar. Nitekim araştırma kapsamında varlıkları tespit edilen 14 vadi içine yayılmış 155 cami/mescit incelendiğinde vadi içlerinden geçen tarihi kervan yollarının, çarşı-pazar yerlerinin bu camilerin konumlarıyla sıkı bir ilişki kurduğu anlaşılmıştır. Cami/mescitlerin mimari biçimlenişinin de özellikle uzak vadiler arasında belirgin farklılıklar gösterdiği anlaşılır. Ve bu çeşitlilik içerisindeki kimi son derece akılcı uygulamaların, vadi içlerinde ya da yakın vadiler arasında dolaşımda olan yerel ustalarca gerçekleştirildiği de açıktır.

Çalışmanın temel amacı, vadi sınırlarıyla da paralellik gösteren bugünkü idari taksimata göre Trabzon ilinin en batısındaki Ağasar Deresi Vadisi ile en doğusundaki Baltacı Deresi Vadisi arasında, vadi içlerine dağılmış kırsal camilerin mimari karakterleri arasındaki benzeşim ve ayrışmaları birer bariyer görevi gören vadiler bağlamında okumak ve ortaya koymaktır.

EMRİYE KAZAZ; B.Arch, M.Sc., PhD.

Received her bachelor's (2000), master's (2003) and PhD. (2016) degrees in architecture from Karadeniz Technical University, Faculty of Architecture. Major research interests include architectural history, conservation of cultural heritage and restoration. emriyekazaz@atauni.edu.tr

ÖMER İSKENDER TULUK; B.Arch, M.Sc., PhD.

Received his bachelor's (1991), master's (1994) and PhD. (2000) degrees in architecture from Karadeniz Technical University, Faculty of Architecture (1987-2000). Major research interests include the Ottoman and local architectural history. otuluk@ktu.edu.tr